

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

<p>ԹԷ. ՅԱՐԻ 1914</p>	<p>Տարնիսմ 16 ֆր. ոսկի — 6 դր.: Վեցրանանայ 8 ֆր. ոսկի — 3 դր.: Մկե թիւ կարծե 150 ֆր. — 70 կ.:</p>	<p>ԹԻՒ 7, ՅՈՒՆՍ</p>
----------------------	---	---------------------

Պ Ա Ց Մ Ա Կ Ա Ն

ՓՐՄՈՆՆԵԿԵՐԿԱՆ ՀԵՏՈՋՕՑՈՒԹՈՐԻՆ ՄԵՆԻՆ ՏԵՐՈՒՄԻ ԳԵՆՐԵՒՆ ՎՐՈՑ*

Ինչև Տիմայ առճախիք առհասարակ, մանուանդ աւանդութեան Տլու հետևողք, օտարներին ալ բաւական շատեր, աճնէն աւելի խորեւացոյն կարեորութիւն ընծայեր են Հայոց Տիւ ժամանակներու պատմութեան ու ժամանակագրութեան հա-

մար: Այսպէս, նորա ցուցմանց համաձայն՝ խորով Մեծի սպանման ու Տրքատի Հուով՝

* Յարպո Յօղուածագիրք՝ ինչպէս ինքն իսկ նախկաւ մը մեզի կը նաորդէ, մեջախորի եւ անուպատ պարագաներու շերտման, չէ կրցած կճրահտաբար աշխատութեանս մէջ նկատողութեան անուր քանի մը կարելոք աշխատութիւննեք (օր. Նամար Հ. Տաշմանի «Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ Ստորոյ», որոնց մէջ իր շօշափած հարցերնէ շատերը արդէն լուսաբանուած են: Սլտու Նանգերձ Հնդկնակը Ճորճաւործի է. ուսումնասիրութիւնս իրաճամտո գործ մըն է եւ արժանի Հանդիսի էճերուն:

փախցուելուն իբրև թուական ընդունուած է 258 յ. Բ., այսինքն Վաղերիանոսի վերընթեր տարին¹: Բայց խորեւացին այսպէս կը զնէ, որովհետեւ Փիլիպպոսի վերընթեր տարին (= 248 յ. Բ.) ալ իբրև Պարթեւաց պետութեան անկման թուականը ցոյց կու տայ²: Սակայն միթէ կրնանք վստահիլ ժամանակագրութեան մը որ՝ ըստ արտաքին ստույգ վկայութեան 241ին մեռած Արտաշէսին³ իշխել կու տայ մինչև 284⁴, եւ 226ին յաղթուած ու սպանուած Արտաւանին⁵ ապրիլ կու տայ մինչև 248:

Ըստ խորեւացւոյն՝ 27 տարի բացակայութենէ ետքը՝ Գիսկղեատիանոսի երկրորդ տարին

¹ խոր. Պարթ. Բ. Տէ. (էջ 331) — Գարապաշեան ալ զՄեծն խորով, զոր զարմանայի գիտով մը արտաքին պատմութեան Տրքատ Բ.ին հեռ կը նշմայցնէ (տես Բն. Պարթ. Բ. 268, 272. Գ. 314, 345, 373), ապրած եւ իշխած կը համարէ մինչև քրիթէ 259:

² խոր. Բ. հա—հգ. (էջ 322, 325):
³ Չամչեան (Ա. 608) է զը. կը թշնայ Աբաթխանէն առնուած այս թուականը հերքելու. տես Rawlinson, The Seventh Monarchy, զլ. IV, մաս. 1, որ Չամչեանի աւարկութիւններուն կատարեալպէս զոհացուցիչ պատասխան մը կու տայ: Տես նաեւ Արարիեան, Գործնիք, 30: Գարապաշեան Գ. 314, 373: Պարթիկ արքայից ընդհանուր ժամանակագրութեան համար տես Encyclopaedia Britanica, յօդ. PERSIA.

⁴ Այսինքն Գիսկղեատիանոսի առաջին տարին. խոր. Բ. Տէ. ձա. ձր. (էջք 335, 342, 345—6): Չամչեան (Ա. 371) լայս կ'ընդունի:

⁵ Գարապաշեան, Գ. 313, 345: Չամչեան իսկ կ'ընդունի թէ Արտաւան 226ին սպանուեցաւ, Ա. 362, 603 Է. ն: Lynch (Armenia, I. 286 Արտաւանի սպանումը 227ին կը զնէ:

⁶ Պարթ. Բ. Տէ (էջ 335): Որ թուի թէ Անիշխան

(= 285 յ. ք) Տրդատ Հայաստան կը գառնայ բազմաբնու իր նախահայրերուն գահին վրայ¹։ Մեր ծերունի պատմիչը կը պարծի թէ մանաւոր ինամբով ու ջանքով խուզարկած ու ստուգած է այս թուականը²։ Բայց կը խոստովանուի միանգամայն թէ Տրդատի կենսաբան Տամար իր պատմական բուն աղբիւրը Ագաթանգեղոս գիրքն է³։ Արդ՝ այս վերջինին ցուցմանց համեմատ, զոր առանց քննելու մէկէն մերծելու չունինք իրաւունք, ա. Գթաց արշաւանքը քանի՞րկան առիթ տուր է Տրդատի վերա անստատաման⁴։ մինչդեռ Գրիգորեաննոսի⁵ օրով Գթաց արշաւանք չէ յիշուիր Տոմարեանական պատմագրութեանց մէջ⁶։ Բ. Ըստ Ագաթանգեղոսի⁷ Տրդատ պատերազմով տիրացեր է Հայաստանի⁸, մինչ եթէ Գրիգորեաննոսի օրով ըլլար, խաղաղութեան պիտի գահակալէր⁹։

Անցնինք յայրիկ կարեւոր դէպքին — Հայոց դարձին ի քրիստոնէութիւն. յոր. Ժամանակագրութեան համեմատ այս կը պատահի

Նուիտան այս 27 տարիներ, ինչպէս նաեւ Տրդատի իշխանութեան, Լուսաւորքն ու որդոցը կաթողիկոսութեան տարիներն թիւերը անկախ են յարեանայն ժամանակակիցական ծրագրէն եւ իրմ առավ դրամ թիւն ունենին. խորհնացին թիւերն ու գրական աղբիւրն մը քառած է զանոսը։
 1 Գաթ. Բ. Ի. ք. (էջ 345-6)։ Չափանքն եւ անոր հետեւողքն այս թուականը կ'ընդունին¹⁰։ Անկախ, որ կը խորհի թէ Տրդատ երկնոր գահակալէց, առաջինը կը զնէ 282ին Գարգաթ օրով (Աջաբատ, էջ 374). Իսկ երկրորդը 297ին Մարցուարտ եւս (ZDMG. 1895, S. 651. Philolog. u. s. 1896, S. 221-2), որ Տրդատին իշխանութեան տեւողութիւնը Անանուի ձեկ Variantներ համեմատ 48 տարի կ'ընդունին, զՏրդատ գահակալած կը համարի 282ին։ Մարգրեան (Գալսէթի, 36) Տրդատի գահակալութիւնը 297 թուականին կը զնէ, եւ քանի որ զՊենն խորով 238ին սպանուած կը համարի (տեղ, 27, 33)։ այսպէս Անիշխանութեան տեւողութիւնը գրիթի 60 տարի կ'ըլլայ, որ բոլորովն անհաւանական է։ Գարգաթեան (Գ. 345, 373) Ընդունուիր ոչ խորամուտ սպանուած եւ ոչ այս 50-60 տարուան անիշխանութեան զյայն թիւերը. նա (Գ. 315, 345-354) կը սաստի 287ն եւ 297ն ձեռնը իրրեւ թուական Տրդատ Մէծի գահակալութեան — Յայտնի է թէ 285 թուականին դժ սերունած առարկութիւնք եւս առաւել կը զորեն 287 կամ 297 թուականին զեժ¹¹։

1 Տես մանաւանդ իր Գաթ. Բ. Ի. ք. զէջ 1-ը (էջ 122-4), Նոյնպէս էջք 329, 338, 341, 351, 362, 374. խաղաղեանց, ԸԱ. 1905, էջ 237։
 2 Ագաթանգեղոս, Գ. (էջ 44-8)։
 3 Ագաթանգեղոս չ'աղբի թէ Գրիգորեաննոսն էր որ գահակալէ զՏրդատ. խորհնացին բուցէ կայսեր անուը մակարդերի է յաբրգող Լուիսիանոսի արարուածն։
 4 Տես Մարգրեան, Գալսէթի, էջ 8-9։
 5 Ագաթ. Գ. էջ 48-9։ Փարպ. Բ. էջ 5։ (Մարգրեան, Գալսէթի, էջ 45-6)։
 6 Գաթ. Բ. Ի. ք. զայս յորա յայրիկ (Գրիգորեաննոս) խաղաղութեան զարգումը տիրացու Հայաստանն է Միջագետքին, Mommsen, Provinces of the Roman Empire II. p. 113 եւ ծան. 2.

իր 300ին¹², Ըստ մեզ այս ուշ է։ Ա. Եւսեբիոսի յիշատակութիւնը¹³ Հայոց մասին իրրեւ շատոնց քրիստոնէայ ազգ մը, կը ցուցնէ թէ 311ին Մարտիրոսի շուրջ Հայոց վրայ արթաւու մէջ 30 կամ գունէ 20 տարի առաւ Հայք ազգովին քրիստոնէացած ըլլալու էին¹⁴։ Բ. Մովսէսն կը յիշէ Հայերն իրրեւ ուսուցնէ իրրեւնեց-չ ուղ եւ կ'ըսէ թէ Նոր կրօնքն ապա անոնցմէ տարաւ. ծուեցաւ Հարեւան ազգերուն, Վրաց, Գարսից, եւնէ¹⁵։ Սակայն Վիրք արդէն կատանդիանոսի օրով քրիստոնէացած էին¹⁶. Իսկ Գարսից մէջ գունէ հատ մը Նշանաւոր եկեղեցական մասնաւոր գիր երեւցաւ Գ. դարուն կանխազոյն մասին մէջ, Արիւսաւս (Հրահատ) Յակոբ, Ձեժ գրքին հեղինակը, հաշկաւոր իրրեւ Գարսիի իւստուս¹⁷։ Արգ Հայք կ'սկսէր է որ Նոյն դարուն սկիզբէն թաւանքն առաւ զարձի եկած ըլլային, որպէս զն ժամանակ ըլլար Նոր կրօնքն անոնցմէ յիշեալ ազգաց փոխանցուելուն Գ. Ուրիշ պատճառ մը որ զմեզ կ'արգիէր 300 թուականն ընդունելէ, սա է որ Գրիգորի բանասիրութեան միջոցին պիտի իյնար Կերսիք¹⁸ արքային արշաւանքը¹⁹։ Արգ, Գրարիկը՝ երբ 295ին Հայաստան

1 Տես Չափանքն, Ա. 379։ — Մարգրեան (Գալսէթի, էջ 71, Ծան. 73) Հայոց դարձն 310/311ին եղած կը համարի։ Սոր հետ կը համեմատին Ընտանացու ընտանաց ժամանակագրական աղբիւրն այլ «Եւ ինչդեռնէն քրիստոսի Ս. Գրիգոր ԹժԲ. (312)» (տես ԸԱ. 1904, էջ 219)։ — Գարգաթեան, թէ եւ զՏրդատ 297ին գահակալած կը համարի, սակայն Հայոց դարձը կը զնէ 305ին։
 2 Hist. Eccles. IX. 8 (88 2, 4)։
 3 Գրգ. ունիք մը հաւանութիւն ոչ ի յորգալունց առհմանակ, ուլ որպէս ընկալու մը ի սոր բնասրելոնք ի ձեռն հայտարարեան մերոյ սրբոյն Գրիգորի Հարգապետելով զՏրդատ արքայն եւ զիշխանն Հայոց այնորգին, Գրեցն ինի երբեք անտար յառաժ բաւ զՄարգրեանն, Սերեւո, էջ 199, տպ. Վ. Գլուխ 1851։ Վայսայն (տես Չափանքն, Ա. 598) անանուն թագաւոր մը կ'ընթացէր որուն օրով Հայք քրիստոնէութեան ընդունած են եղեր եւ որով յայտարարէ Մեծն Տրդատ։ Այս երկնագրութեան կը հետեւի նաեւ Հեղինակն Հայ-Արշակունեաց վրայ յարգածի մը ի Smith's Dictionary of Greek and Roman Biography, Հար. I. pp. 361b-364, ուր (էջ 363b) կ'ըսուի. «Կերսից (Գաթ. Բ. Ի. ք. էջ յիշէ քրիստոնէայ թագաւոր մը Հայաստանի Գրիգորեաննոսի իշխանութեան տանն, որ կը թուի Անտուար Գ. Գրիգորի ըլլալ. Գ. յետոյ շարքին մէջ իրրեւ յայտարար այս անունու թագաւորին կը ընշանակուի Tiridates III, այսինքն ծանօթ Մեծն Տրդատ։»
 4 Hist. Eccles. II. 8. cf. Lyncch, Armenia, i. p. 298. An Old Indian, A Historical Sketch of Armenia, p. 20-21.
 5 Sozomen, Hist. Eccles. II. 7. Socrates, Hist. Eccles. I. 20.
 6 Nicine and Post-Nicine Fathers, 2nd Series, Հար. XIII. pp. 152 ff. Տես նաեւ ԸԱ. 1905, էջք 297-8.
 7 Քաղ. այդ անհաւանակութիւնը թէ Գրիգոր բանասիրեան տանն առ Նուիտան 50 (Մարգրեանի հա-

արշաւեցին եւ Տրդատ դարձեալ փախստական ընկաւ Հռովմայեցւոց¹, անշուշտ բանտէն պիտի ազատէին իրենց կուսակից մէկը, քանզի անկարելի է որ Տրդատի հակաիր կուսակցութիւնն անտրեւակ ձեար Գրիգորի որդւթեան², Մեծ անտեղութիւն մըն է այս՝ արժանի նկատուածեան, որուն առաջըը կ'առնուն տոհմային ազդիւրք անով որ Աջաթմանեղոս երբեք չի յիշեր այս պատերազմը, որ 297ին յանգեցաւ քառասունամայ զինագուլին կըրումին³, խորենացին կը յիշէ զայն շատ ուշ, կուստմեղիանսի ուշապուհի օրով⁴, իսկ Փաստոս, թէեւ ուղիղ կ'ուսմիգէ Պարսից ՆերսէՏ արքային անունը, սակայն այլ աւելի ուշ կը դէ՛ն՝ կուստմեղ կայսեր ու Տիրանի օրով⁵, Գ. Մէ՛կ այլ դժօտութիւն մը կը յարուցանէ՝ ձեռնարկուեալ համար կեսարիս գացած ատենը Գրիգորին ընկերակցող⁶ եւ դէպի Հռովմ ուղեւորութեան միջոցին Տրդատի հետ գացող⁷ նախարարաց ցանկերուն տարբերութիւնը: Առաքելին մէջ Արուստանի, Նոյրիակիսի եւ Ասորեստանի սահմանակալ դռեշնները չեն յիշուիր. եւ այս, ինչպէս Գեղեք կը դիտէ⁸, կը ցուցնէ թէ Գրիգորի ձեռնարկութեան ժամանակ⁹ Հռովմայ եւ Պարսկաստանի մէջ եղած յարաբերութիւնը լաւ վիճակի մէջ չէին. հետեւաբար Ասորեստանեայց եւ Միջագետաց կողմերուն սահմանակալը կարող չէին թողուլ իրենց տեղերը,՝ Արգ, Գրի-

գորի ձեռնարկութիւնը, որ եղբր է Տրդատի իշխանութեան տասնեօթներորդ տարին¹, վերի հաշուով կը պատահի 302/3ին², բայց քառասունամայ զինագուլին կըրուեան ետըը այդպիսի վտանգի մը բնաւ տեղի չկար: Ուրեմն, Գրիգորի ձեռնարկութիւնը, եւ ըստ հետեւորդի՝ Հայոց դարձը, չի կրնար 297 թուականէն վերջը պատահած ըլլալ: Եւ Ձեռնարկութեան համար 303 թուականն անյարմար է ուրիշ դիտողութեամբ մ'ալ. — Դիոկղետիանոս, իր գահակցին դրդումով, 303 տարւոյ փետր. 23ին հրատարակեց քրիստոնէութեան դէմ ամենաբուռն հալածանքին հրովարակը³. եւ մինչ բոլոր Փքըր Հայոց ու Գամրոց երկիրները սաստիկ վտարման մէջ էին այդ իսկ պատճառաւ⁴, միթէ կարելի ըր մեծահանդէս փառք զԳրիգոր աստիւ աննոց մէջէն մինչեւ կեսարիա Մտօսք, աւելորդ հրաշք մը պահանջել չէ՞ այս Նախահամութեանէն⁵: Զ. Եթէ Գրիգոր կաթողիկոս ձեռնարկուած է 303ին, քանի որ 30 տարի պաշտօնակարեր է, իրեն կը յաջորդէ Մերտակէս որդին 333ին եւ ասոր զթմանէս՝ 340ին⁶. Բայց որովհետեւ, ինչպէս վարը պիտի տեսնենք, այս վերջին թուականներն անընդունելի են, ուրեմն Հայոց դարձին համար 300 եւ Գրիգորի ձեռնարկութեան համար 303 թուականներն ալ ուշ կ'երեւնան: Եւ եթէ խորեանացոյն ժամանակագրութեան համեմատ Գրիգոր ինքը 303ին կաթողիկոս ձեռնարկուած է, այն ատեն դժուար կ'ըլլայ հասկնալ թէ մինչեւ նոյն ատեն կամ քիչ վերջը դարոց դրուած քրմաց գաւազններէն ինչպէս շուտ մը ետիսկոպոսներ ձեռնարկել կարելի եղաւ⁷, որոնցմէ մէկն ալ, Ալքիանոս, մինչեւ անգամ իրեն եւ Տրդատի ուղեկից եղաւ դէպի Հռովմ ճամբարութեան ատեն (315ին)⁸:

Մեծին Տրդատի մահուան տարեթիւնն ալ անուշեր: Տրդատ իշխեր է 55 (կամ 56) տարի եւ ենթագրելով թէ 285ին գահակալեց, մահը կը հանդիպի 340/1ին⁹: Բայց այս ալ ուշ է:

Հռովմ, որ անոր բանտ նեւտուիչ 297ին կը դնէ, 60) ստորեկան ըլլաւու էր, որ հակառակ է Այստմեղեղոսի ցուցմանը: — Բլ զնեից դարձուցայ մըն է որ Չամբեան եւ ու իկ կը յիշէ ՆերսէՏի այն տարուանը: 1 Այս է ընդհանրապէս ընդունուած կարծիքը, որ սակայն հաստատուած պատմական հիմ չունի: 2 Ասորհեան, Գաղտի, էջ 42 Թ. 1: 3 Գաղտայեան, Բ. 277. Գ. 1: 4 խոր. Պատմ. Բ. 16-16. (էջ 357, 362, 363, մահուանգ 368): Հաստատուին ազդեցոց մասին տես Պարթիք, Նոյր Ալէ. խոր. Գ. 115: Ել 15: Խաչակրեանց, ՀԱ. 1906. էջ 119: Հմմտ. Ջուանչեր, Պատմ. Ալազ, էջ 42-3: — Երբ Gibbon (Decl. and Fall of the Rom. Emp, Chap. XIII) կ'ըսէ թէ Մովսէս խորեանցին այս պատմ. բացը չի յիշեր, ինք չի կրցած հասկնալ Մովսէսի ցուցմանը ըստ նշանակութեան: Երբ խորեանցին մ'առնինուոր, որ խաչակրութեանը կը կոչէ 297ին եղած քառասունամայ զինագուլ: Ինք դիտէ կը մասնէ իրեն 532/533ին Յուստինիանի եւ խորեղ Արուստանի մէջուղ կըրուած խաչաշարութեան ետքը դրու չեղինակ մը. տես ՀԱ. 1909. էջ 51-53: 5 Թիւր. Փաստոս, Գ. 1. (էջ 55-6, 58): Գեղեք, Ալէ. Հայ. Եկեւ. էջ 36 եւ Երան: 6 Ալաթ. ՃժԲ. էջ 596-7: 7 Սեպ. ՃԺԱ. էջ 650-1: 8 Սեպ. Հայ. Եկեւ. էջ 147: Մարքուարտի (Erdn. skiz, S. 165ff.) տուած մեկնութիւնը գահացումը չիմ գանձեր: 9 խոր. Պատմ. Բ. 16. (էջ 377): 1 Ջու. Պատմ. Հայոց ըստ Գեղեքի. էջ 105: 2 Ասորհեան, Գաղտի, էջ 87: 3 Եւսեբիոս, Պատմ. Եկեւ. Գեղեք Բ. Գլուխ Գ. (Ց 8): 4 Հմմտ. Ալեքան, Աբուլու, էջ 163-4: 5 Ջու. Պատմ. Հայ. ըստ Գեղեքի. էջ 105-6: 6 Տես Ասորհեան, Գաղտի, էջ 225: 7 Ալաթ. էջ 629-30, 650: Ուղեւորութեան թուականին համար տես Lynch, Armenia, i. 300 եւ Երան. 2. Գեղեք. Ալէ. Հայ. Եկեւ. էջ 148: 8 Չամբեան (Ա. 425) 341 թուականին կը զնէ Տրդատի մահը: Գաղտայեան (Գ. 4) 336/7 թուականը կ'ընդունի:

Քանզի, իմէ Տրդատ արքեպս մինչև 340/1 թուականը, իր վերջին տարիներուն կ'իյնան քառասնամեայ զինարդւին ըսմալը եւ երկար ստանէ ի վեր զպուած պարսկական ստեղծութեան ու զայրոյթի յանկարկի եւ Վահգ պոթթի մը. — Միջագետքի ոտնակոխ ըլլալն ու Մծրիի պաշարու մեծը¹։ Ինչու արգեօք այս եղելով թիւններէն Նշմարաք մ'անգամ չկայ Ագաթանգեղոսի վերջին էջերուն վրայ, այլ ընդ Հակոբակն աճն բան խաղաղ ու անդորր արեւմուտքի մը տպւորութիւնը կու տայ. իսկ փաստոսի ցուցմանց համեմատ՝ խորով կոտակի իշխանութեան մեջտեղերը կը սկսին Պարսից յարձակումները Հայոց վրայ²։ Միւրեւ թէ մեղ սոյն պատմագրիս Հետ ընդունիլ թէ մեր առաջին բրիտանացական թագաւորին ինայունեցաւ իր այնչարդ հասակն մըը այդպիսի ահաբեկ տեսարաններուն ականատես ըլլալ³.

Այսպէս կը տեսնենք թէ խորենացոյն տուած բոլոր ժամանակակցութիւններն (Synchronismen) ալ ուշ են։

* * *

Արդի Եւրոպացի քննաւէրք, խորենացոյն ժամանակագրութեան անխտաշէլի ըլլալուն կատարելագոյն համոզուած, զայն բոլորովն մէկ կողմ՝ կը դնեն եւ իրենց ուշադրութիւնը միմայն Ագաթանգեղոսի վրայ կը մասնաւորեն, թէպէտ եւ այդ գրքին մէջ հազիւ թէ երկու կամ երեք թիւեր կան, որ քիչ թէ շատ ժամանակագրական թելադրութիւն կարենան տալ։ Ատենցմ մին եւ զիբաւոր մեկնակէտ ընտրուածն է այն ԳՐԵՂ ԳՐԵՂՈՍ պատերազմը Մեծին խորովի եւ (ըստ երեւութիւն) Արտաշէր Սասանեանի միջեւ, որ կը յանգի Պարսից արքային սազրաւոր Հայոց թագաւորին սպանման⁴, Բայց որն է

այն մեկնակէտը ուրկէ, պիտի հաշուենք այդ տասը տարին. Արտաւանի մահէն, որ սեղի ունեցաւ 226թ¹. Արտաշէր Հայոց վրայ յարձակումէն, որ երկա 228թ². Թէ Պարսից զեմ Աղեքսանդր Սեւերոսի արշաւանքի սկսելն (231թ³), որուն հարկաւ զինակից պիտի ըլլար խորով³. Առաջինը կը թուի Ագաթանգեղոսի բառերուն աճնէն բնական իմաստը. բայց երրորդն է պատմականապէս աճնէն հասանական կարծիքը։ Սակայն այսպէս՝ 10 տարիներուն վախճանը ոչ միայն Աղեքսանդրի մահէն տարիներով վերջ կ'իյնայ, այլ նոյն ինքն Արտաշէր Ա.ին մահէն ալ ասդին, եւ կը հասնի Շապուհ Ա.ին օրերուն։ Գարձեալ, ըստ Տրդատայ կենսագրին՝ երբ խորով դառով սպանուեցաւ, Հայոց թագաւորին մասաղ զորին անմիջապէս Յունաց կողմը փակցուեցաւ եւ Հայաստան նուաճուեցաւ Պարսից թագաւորէն⁴. Սակայն ըստ արտաքին պատմագրութեանց՝ Հայք ոչ միայն մինչև 244 ազատ ու անկախ էին Պարսիկներէն⁵, այլ նաեւ այդ թուականին փրկւոյս կայսեր զաշինքով զՀայաստան Պարսից յանձնելէն ետքն ալ մինչև 252/3 Պարսիկք չզրցան տիրել Հայաստանի⁶. Այսպէս ընդունելով թէ

խորով «տասը տարի մտրտ մեղ եւ որուն զաւարտութեան վերջապէս զոհ գեց»։

¹ Չափման (Ա. 604) երկու տարի կը զնէ սոյն տասը տարուան վախճանը եւ խորովու պայմանուն մէջառը. — Պարթեւ եւ Հայ Արշակունեաց ժամանակակիցութեան ցուցակին համեմատ որ աւ խորենացով (Պարթ. Բ. 42.) վերջին Արտաւանի մահը 223թ կ'իյնայ, եւ ոմար տասը տարին սակէ հաշուելով՝ խորովի սպանումը կը դրնէ 233թ. Տրդատի զաւակութիւնը 260թ. Հայոց զարձ 275թ. եւ Տրդատի մահը 314թ. Տես Rawlinson, The 7th Mon., ր. VIII է. ծած. 8. Smith's Dict. Gr. u. Rom. Biogr. I, p. 365 a, A. D. 259, Dertad or Tiridates II, surnamed the Medz, the son of Chosroes, established by the Romans. — A. D. 314, Interregnum. ... A. D. 316, Chosroes or Khosrow II⁴. Lynch, Armenia, I. 301, 302. Աս զորութիւնը Սեւ Մարտիով ծագում մասն կը թուի։ Անշուշտ էրբեք խորովի մահէն թուական 238թ զեմ բերուած առակութիւնը եւ առաւել կը զրքն 233 թուականին զեմ։

² ԱՄ. 1905, էջ 75. — Lynch (Arm. I. 287) խորովի առակին արշաւանքը կը նշմարենէ Հայաստանի սահմանին վրայ Արտաշէր պարտութենէն՝ յիշուած դին կաստիստէ (XXX. 3)։

³ Lynch, Armenia, I. 287-8. Rawlinson, The 7th Mon., ր. 111.

⁴ Ագաթ. ԳԼ. Գ. էջ 41։

⁵ Սարգիսեան, Գաղաթի, էջ 31։

⁶ «Բայց սոյն թագազութեան կերու Ձե անակ ուժաւորութիւն յաւաճ բերու, որ կոյսը չճամարմակեցաւ զայն զործարգիւն, եւ թ ղլլ առաւ որ յանձնի նահանգներուն մէջ պահպանողորդը Ձեան, (Mommens, Prov. Rom. II, p. 92). «Պարսից զեմ՝ մղուած պատերազմը լուծելով՝ Պարսից Հապուհ թագաւորին Հետ խաղաղութիւն ըրաւ. Միկապեանն ու Հայաստանը ստալով. բայց ինանելով որ

¹ Գրաբաշեան, իյիւն րդին։ Rawlinson, The Seventh Monarchy, Chap. VIII. (= Seven Great Monarchies, vol. III, p. 320 ff.).

² Բի. Գ. Գ. Ը. (էջ 18 եւն)։

³ Բի. Գ. Գ. Ժ. (էջ 46)։ Սարգիսեան, Գաղաթի, էջ 46։

⁴ Ագաթ. Բ. (էջ 35)։ «Ըստ երեւութիւն կ'ըսենք. քանզի նկատուած թէ եւս արժանի պարագայ մըն է որ Ագաթանգեղոս Արտաշէրի անունը վերջին անգամ ըլլալով Պարթեւաց Նահապետներուն անոր յարկուն առթիւ կը յիշէ (էջ 32)։ Այնուհետեւ միշտ թագաւորն Պարսիցն կը գործածէ առանց երբեք յայտուի անուն տալու եւ հետեւաբար ստեղծ կ'ուսուի առաւել ինքնակազմ փոփոխութիւնները։ Բայց Ագաթանգեղոսի այս հանգամանքն առջի անգիւռ ունենելով՝ իրաւունք էնքեւ ունենար բացարձակապէս սնդիւնը թէ ստովն Սասանեանն էր նա որուն զեմ՝

խորով 238ին սպանուեցաւ, կը ստիպուինք են-
 թագրել ոմանց հետ թէ նախարարք անուանա-
 պետ թագաւոր հրատարակելով անոր մատա-
 ղատի Տրդատ որդին եւ իսկեւն Ղոռովայեցոց
 փեսացուութեամբ ալ զգրայցած՝ հռովմայրեցին
 Սասանեանց մինչև 252/3, երբ ալ Հինալով
 շարունակել անհասար պայքարը, սպիպուե-
 ցուտ սեղծ տալ, եւ Տրդատ այն սասն փախ-
 ցուեցաւ դէպի Արեւմուտք¹։ Այս ընդունելի
 կ'ըլլար՝ եթէ առջեւը երկու տարիքներ չէլ-
 նէին. ու Աւանգութիւնը կը յամարի պնդելու
 թէ Տրդատ տղիւնց էր փախցուած սասնը,
 մինչդեռ այս ենթադրութեան համեմատ 13—
 14 տարիներ է վեր իշխած էր եւ գոնէ 15—
 16 տարեկան կար։ Ք. Մեծն Տրդատ ամենէն
 կանուխը 331ին սպանուած ըլլալով (սես յու-
 աղիկային), առնուազն 93 տարեկան կ'ըլլար
 այն տարեւը, որ անհաւանակած է՝ իր կենաց բո-
 յոր պատճաններն ի նկատ առնելով։ Ինչպէս ար-
 դէն ոմանք ըրած են², կարելի էր նաև իրին
 ոչ-նոսրի-նի-նի-նի ենթադրել, եւ ասի այնչափ ան-
 ճնթեթ չէ որչափ կ'երեւի առաջին նայուած-
 քին։ Շատ բնական է խորհիլ թէ խորով Ա.,
 որ գէթ 222էն ի վեր կը թագաւորէր³, երբ
 238ին սպանուեցաւ՝ արդէն շո՛հաւ որդի
 մ'ունէր, զոր թագաւորեցուցին Հայք եւ որ
 իշխեց փնչև 251/252, երբ սա ալ իր կար-
 գին զո՛հ գնաց դաւաճանութեան, եւ այս ան-
 գամուն ալ Հայոց թագաւորին ազգականաց
 մեղապկոյնութեամբ։ Ասոր սովորաց որդին, զոր
 հաստատիմք փախցոյնը, ըլլար պատմութեան
 Ծանօթ Տրդատ Մեծը՝ գուցէ իր վաղամեակի
 հօր անունով կոչուած։ Արի մասամբ կը յար-
 մարէր ալ Չոնարասի այժմեան ձեւով քնազրին
 ցուցմանը։ Սակայն այս ենթադրութիւնն ալ չէ
 զերծ նորանոր կնճառութիւններ յաւաք բե-
 րելէ, որոնց ամենէն կարեւորը սա է թէ Հայոց

Հռովմայեցոց ըստ Ծանր եկած է այդ գաւառներուն կո-
 րուսաք, քիչ մ'անք խաջգութեան գաղիւքը բնկանելով
 սկսու գանեղք պաշտպանելը (ZODARAS, XII. 19)։ «Առա-
 քին անգամ Գապզտի սասն սկսու Պարսից հակադէմո-
 թիւնը դառնալ բնկան գէմ» (Սարգստարտ ՀԱ. 1906,
 էջ 34)։

¹ Lynch, Armenia, I. 288-9.
² «Գոյհաննէս Ստիպիք... սաւ է քննութեան
 իւրում, երբ 316, թէ Ազաթանեղոս զերթսին Տրդատ
 թագաւոր խառնեալ է ի մի» (Չամչեան, Ա. 615)։ «Տի-
 պիմնորոն, Հատ. Գ. պր. 4, ի մէջ բերէ զՍԼ եւս երկու
 Տրդատս, զմին զմէ Յ. Յ. 217 պատկալ էս Մարկիանոս
 զարթեւ. եւ զմեւն յամր 252, որ վանեցաւ սաւ ի Շապու-
 Տայ արջայեան Պարսիցը» (Նոյն, տղ. 615-6)։
³ Dict. of Gr. u. Rom. Biogr. I. p. 365 b,
 ARSACES II. Սարգիսեան, Գուլպի, էջ 33։

լուսաւորութեան երկու գլխաւոր գործիչները,
 Գրիգոր եւ Տրդատ, գրեթէ հասակակից էին
 իրարու եւ մերձաւորակա՛մ մեծնորն սասնին
 փախցուած։ Մինչդեռ պզտիկ ենթադրութեան
 համեմատ՝ Գրիգոր Տրդատն 13—14 տարի
 երիցագոյն կ'ըլլար եւ նոյնչափ տարիներ առաջ
 փախցուած։ Եւ որովհետեւ Գրիգոր ինքը չէ
 կրնար 251 թուականէն առաջ ինսարիա փախ-
 ցուած ըլլալ, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք,
 բոլորովին անհարկի ալ է այն ենթադրութիւնը։

27 տարուան ընդհատութենէ վերջը՝
 Տրդատ կը վերահաստատուի 264/5ին։ Այս
 թուականը շատ կանուխ է։ Առաջին անտեղու-
 թիւնը սա է որ այդ միջոցին Հռովմի կայսրն էր
 Գաղղինոս, քաջ Ատերիանոսի վաստակոր եւ
 զեղեարարը որդին, որուն առանձնալ իշխանու-
 թեան ինը տարիներն (260—268) կայսրու-
 թեան համար անկուփի ժամանակ մ'եղաւ լոկ։
 Արեւիկանոսի պէս զորավոր մը, որ բազմիցս
 արժանաւոր գոյնխաններ ու պատիւներ ընդու-
 նած էր Ազղերիանոս եւ որ իշխուողն Բ. ին
 կարճատեւ իշխանութեան առնել (268—270)
 ալ դարձեալ արտաքոյ կարգի դափնիներ որ-
 սաց, Գաղղինոսի որով բոլորովին անգործու-
 թեան ու անշխանութեան դատապարտուած էր³։
 Արդ կրնանք հաւատալ թէ այս Գաղղինոսը
 վերստին գրաւած ըլլայ Հայաստանը եւ Արշա-
 կունեաց գահին վրայ բազմեցուցած զՏրդատ։
 Ինչ, որ ընդհանրապէս Գուտմիդիէ՛ եւ Գեւ-
 ճերի շաղէն կ'երթայ, արարեւ կը խորհի թէ
 Տրդատի գահակալութիւնն եղաւ (264ին կամ
 265ին)՝ իբր հետեւեալք Պալմիրայի Որենաթոս
 իշխանին Պարսից արքային վրայ տարած յաղ-
 թութեան⁴, իբր թէ օճը Պալմիրացին պիտի
 բռնէր եւ աչքին Հռոմը (կամ Հայը) պիտի
 նայէր։ Ըստ մեզ հաւանական չէ այս եւ ոչ իսկ
 կարելի։ Ընդհակառակն Որենաթոսի յաղթու-
 թիւնն աւելի կնճառուած ըլլալու է Տրդատի
 վերահաստատման ինդիքը, եթէ արդէն բար-
 ձիթողն չէր եղած այդ։ Որովհետեւ ճարպիկ

¹ Գեյքեր, Հմ. Գաթ. Հայ., էջ 10։ Lynch, Ar-
 menia, I. 289, եթէ Չամչեան (Ա. էջ 604-5) ինչնորն
 չհակասէր, իր հիման տպացուցութիւնը զինքն ալ ան-
 խուսափէ լքօրէ պիտի սաներ այս թուականն ընդունելու։
² Համեմատ Գեորգիայի պատասխանն առ Արեւի-
 անու. «Գանգի արժանի չհամարեցաւ Իբրեւ հռովմէական
 կայսր իկասել Արեւոսու մը կամ Գաղղինոս մը» (Pollio,
 Hist. August. p. 199)։
³ Smith, DGRA. I, p. 436, 307. AURELIANUS.
⁴ Kleine Schriften, III. 402 seq.
⁵ Armenia, I. 287, 289. Գեյքեր, Հմ. Գաթ.
 Հայ., էջ 10։

Պալմիրացիքն ինքզինք Գաղղիննոսի փրխանորդ
 կը ձեռացներ ցորչափ այսպէս ընելու պէտք ունէր
 հառվակական լեզվէնսց մնացորդներն իր դրօշին
 սրելու ժողովուրդն էւ այսու դիրարւ հռովմական
 Մարեւելքին տիրելու եւ ճամուր՝ «Բայց միշտ յսնուն
 Գաղղիննոսի գործելով հանդերձ, կը ջանար
 արեւմտեան ձեռնհասութեան ամէն ներկայա-
 ցուցիչն էւ ուստի իրեն ամէն կարելի միջակից
 անհետացնել իր առաջադրած սահմաններուն
 մէջըն»¹։ Այսպէս թէեւ Գաղղիննոսին գերիներ
 ու կողպուտ ընձեռեց, որպէս զի նա յաղթա-
 նակի մը ունայն ցուցադրութիւնը տուէր,
 սակայն իր հաստատուն աշխարհագրութիւնն
 էր ինքզինք հեռահեռ բոլորովին անկասելանդէն
 Հռովմի գերիշնանութենէն²։ Հետեւաբար նա
 թոյլ պիտի չտար որ Տրդատ Հռովմի ձեռնհաս-
 ութեամբ վերագտնար ու միացներ Հայերը։
 Բաց աստի, Գաղղիննոս, Ներոնի տրպարէն մարդ
 մը, ուրիշին յաղթութիւններովը պարծեցող,
 անշուշտ Հայաստանի մէջ Հռովմական գերիշ-
 խանութեան վերահաստատումն ալ պիտի տուէր,
 եթէ «Rex Armeniis datus»³ով յիշատակի
 դրամներ եւս չկարէր։ Բայց այդպիսի դէպք մը
 պատահած ըլլալուն ամենայոյցն նշմարաբն
 անգամ չկայ⁴։ Այս ժամանակի դէպքերը յի-
 շատակող Հռովմայիցի պատմաց քով, որմք
 այլեւայլ կէտերու վրայ կարծու շատ հակասա-
 կան բաներ կ'աւանդեն, եթէ կայ կէտ մը որուն
 վրայ որոշ եւ իրարու համաձայն կը խօսին, այն
 ալ սա է թէ Հայաստան սոյն միջոցին անկախ
 էր Հռովմի ուղղակի ազդեցութենէն, եթէ
 մինչեւ իսկ հակառակ չէր անոր⁵։ Պատճառ կայ
 հաստատու թէ Հայաստանի հարաւային եւ
 արեւմտեան մասերն Ռզնատոսի միջոցա գրաւ-
 ւուցեան ու միացուցեան Պալմիրայի սակաւա-

կեաց պետութեան¹։ Իսկ Գաղղիննոս ձեռնպահ
 կը կենար այս գործողութեանց հանգէպ եւ թոյլ
 կու տար որ բարբարոսը մինչեւ անգամ Օրոնոս
 կայսերական տիրողն ալ յափշտակէր²։ Այս-
 պէս ուրեմն, Տրդատի գահակալութեան առջեւ
 կրկին արգելքներ կը բարձրանային։ Մին էր
 Պարսից զօրութիւնը, որուն կէս հպատակ կէս
 դաշնակից թերեւս տակաւին կ'իշխեր Արտա-
 ազգ՝ Հայաստանի արեւելեան մեծագոյն բա-
 ժինին վրայ³։ Միւսն էր Պալմիրայի պետու-
 թիւնը, որ քանի կը մեծնար՝ այնչափ աւելի
 կը գոցէր ձամբան Տրդատի գահակալութեան
 դէմ⁴։ Եւ վերջապէս, ըստ Ապսիսկոսի (Աւրել.
 27) ջննորոյնի եւ Աւրելիանոսի պատերազմին
 ստեղծ (271 թ) Հայք երկու կուսակալութիւն
 էին. մինչ մէկ կողմն 600 հայ ազնուաւորներ
 կը պատերազմէին Աւրելիանոս կայսեր ներքեւ,
 միւս կողմն Հայց զօրաւոր գունդ մը՝ ամա-
 զանկան թագուհի յորօշին տակ զինուորած՝
 կը զիմադրէր Հռովմայեցոց⁵։ Լինէ, որ՝ ինչ-
 պէս ըսինք՝ 264/5 թն գահակալած կ'ընդունի
 շՏրդատ, իրաւամբ կը հարցնէ թէ Տրդատի
 գիրքն ինչ էր սոյն պատերազմին ստեղծ⁶։ Ար-
 դարեւ եխտ փափուկ կ'ըլլար իր դիրքը. մէկ
 կողմն պիտի կենար այն զօրութիւնը որ իր
 կենաց ազատիչն ու իր մնուցիչն եղած էր. իսկ
 միւս կողմն մէկայ զօրութիւնը որ զինք ար-
 դեամբ գահ նստեցուցած էր։ Ո՛ր կողմին յարէր։
 Սակայն Տրդատ երբէք գտնուած չէ այսպիսի
 փափուկ կացութեան մէջ, որովհետեւ շղահա-
 կալեց 264/5 թն։ Ըստ մեզ, եթէ նա արդարեւ
 մասնակցեցաւ այդ պատերազմին, իր յարմար

1 W. Rob. Smith, յիշու աղբիւր. — Սարգիսեան
 (Գաղղի, էջ 34) երբ ջննորոյնի վաթուրի կամ Սնի-
 շադրոս որքին հարաւարե մտեան Հայաստանի թագաւոր
 եղած կ'ենթադրէ, արդեօք ինչ հիմամբ այսպէս կ'ընէ։

2 W. Rob. Smith, յիշու աղբիւր։

3 Գաղարաքեանն (Թ. էջ 275, էջ 28) Արտաւազդ
 վերինը ինչպէս կը համարէ մինչեւ գրեթէ յամ 297, —
 Հ. Ս. Յ. Սահակեան (ԱՅԱՄԱՅԻՆ, 1906, էջ 390—7) կ'են-
 թագրէ թէ երբ Մեծն Տրդատ իր գահը վերստացաւ, իրեն
 նախորդող այս Արտաւազդ գահացնելու պէջ, անոր «սա-
 լով ամենին մեծ պաշտաններէն մին՝ ինչպիսի եր սպարա-
 պետութիւնն»։ Ըստ մեզ՝ անընդունելի է այս. Պարթեւ
 մը ինչպէս Արտաւազդը, պիտի չէրկներ թագաւորութենէ
 սպարապետութեան խոնարհելու, մեծը կամ կամաւոր
 սքերողը պիտի նախընտրէր ասոր։ Ինչքան կ'ընդունէր թէ
 երես տարրեւ Արտաւազդներ կային. մին՝ Պաղղինի յիշու
 Հայց թագաւոր Արտաւազդը, որ (ենթադրաբար) նաեւ
 խոնարհու պաշտանի եղած է. իսկ միւսը՝ Տրդատի սպարապետը՝
 Մանդակունի կամ ուղիղ եւս Մամիկանեան Արտաւազդը.
 որ յետոյ սպարապետ եղաւ։ Մամիկանեան պիկրը զեռն
 Սերեոր ցուցուցածին շափ հին ըլլալու է։

4 Սարգիսեան, Գաղղի, էջ 34։
 5 Armenia, I, 289, ծած. 2.

1 W. Robertson Smith, Enc. Britt. 9th ed.
 XVIII. p. 201, art. PALMYRA.
 2 Նոյն, աղբիւր։
 3 «Հաւանականապէս Հայաստան ալ այս միջոցին
 եւս բերեցաւ հռովմական հպատակութեան տակը, կ'ընէ
 Մտեան (Prov. Rom. II. 106) եւ ի ստորեւ ծանօթու-
 թեան մէջ կը յարէ. «Իրոց փճանի ասոր ի նպաստ կը
 խօսի. աղոյշոյ վայ ի մէջ» — Բայց ըստ մեզ՝ «անոնց փ-
 ճանը այս ենթացութեան հակառակ կ'ընէ աւելի։»
 4 Մտեան (չէլեւս փոյնի) կը խոստովանի թէ այս
 ըրձիսի կայսերական կենսագրութեանց մէջ Հայերը միւս
 Հռովմէն ունէին արտաւանակայ ժողովուրդներուն մէջ
 կը դասուին. «Բայց այս մէջն էր կը յարէ. «անոնց (այս-
 իրեն) կայսերական կենսագրութեանց) բոլորովին անվաստ-
 չեմք անթեմեթից տարրերէն» — Արդեօք ինչ ըսէ ունէին
 կայսերաց կենսագրեր եղելու թէ ինչն այսպէս զեռն յանդայացեցէ,
 եթէ իրականութեան իրենց ցուցուցածին պէս չէր. միթէ
 Հայերը չլրջորթիլէ կ'ուզէին ի զիս Հռովմ պատուոյն։»

դիրքն ունէր այն 600 քաջ աղեղնաւորներուն զլուսը, որոնք Հռովմէ կ'օգնէին Պալմիրայի զօրութիւնը տապալելու եւ այսպէս Հայաստանի մէջ բնիկ ու օրինասուր իշխանութեան վերահաստատման նստման Տարթիւնը:

Եթէ զՏրդատ 264/5 ին գահակալած ենթադրենք, Հայոց դարձն 277/8 ին՝ եւ Գրիգորի ձեռնադրութիւնը 281/2 ին կը Տանդիպի: Հու դարձեալ քանի մը մեծ գեոարութիւններ կ'ենլին մեր առջեւ: Ա. Գրիգորի ձեռնադրութիւնն այս պարագային ոչ բնաւ Ղեւնդիոսէ կրնայ ըլլալ. եւ արդարեւ Գուաշմիդ՝ ընդունելով Տանդերձ թէ Գրիգոր կեանքից մէջ ձեռնադրուեցաւ, սակայն կը մերժէ թէ Ղեւնդիոս էր ձեռնադրողը¹: Գեղցրէ, որ Տայագեա մ'ըլլալու առաւելութիւնն ունէր Գուաշմիդի վրայ, կը զգար զօրութիւնն ազգային միաձայն աւանդութեան որ կը պնդէ թէ Գրիգոր Ղեւնդիոսէ ձեռնադրուեցաւ. ուստի Գործիչը կը զնէ Հայոց դարձին ու Գրիգորի ձեռնադրութեան միջեւ², Բայց, թէեւ սենանք թէ աւանդութիւնն ալ 3 կամ 4 տարի կը զնէ այս երկու դէպքերուն միջեւ, սակայն բարբոլին անտեղի է 12 կամ 15 տարուան միջոց մը ենթադրել: Բ. Եթէ Գրիգոր ձեռնադրած է 282 ին, Արիստակէս կը յաջորդէ 312 ին եւ զբթանէս՝ 319 ին: Բայց 325 ին, Նիկիոյ տառնէ, Արիստակէս էր դեռ Հայց եպիսկոպոսպետը: Արեմն Տոս ալ անՏամալանութիւն մը կը գտնուայ: Գ. Հայոց դարձն 280 ին պատահած սեպեղ արգարեւ զիրին կերպով կը լուծէ քրմոց զաւանդներն եպիսկոպոսներ հասցնելու խնդիրը³. Բայց ասոր փոխարեն ուրիշ գեոարութիւններ յառաջ կը բերէ: (1) Տրդատ եւ Գրիգոր 315 ին գրեթէ իրենց կենաց վախճանին Տասան կ'ըլլային (գունէ 77 արեհկանն աւելի), ուստի շատ անհաւանական կը դառնայ իրենց այցելութիւնը կոստանդիանոսի արքունիքին⁴:

(2) Տրդատ, 264/5 ին գահակալած ըլլալով, մեռած ըլլալու է ամենէն ուշ 318/9 ին, իսկ Գրիգոր անկէ քանի մը տարի ալ առաջ, մինչդեռ Աքաթանգեղոս այնպէս կը ներկայացնէ թէ 325 ին Նիկիոյ տառնէն ետք անհաշիտ ողջ էին երկու սուրբերն ալ⁵: (3) Խոսրով կոստակ, 318/9 ին գահակալած ըլլալով, մեռած ըլլալու է 327/8 ին: Բայց այսպէս խոսրովի մահը կը պատահի քառասնամայ զինադուլին լրանալէն տասնեակ մը տարիներ առաջ, որով անհասկնալի կը դառնայ իր օրով Հայոց ու Պարսից միջեւ արիւնճակը պատերազմներու մղուիլը⁶, որովհետեւ յիշեալ զինագուլին այսպիսիններուն համեմատ՝ Պարսից յարձակին Հայց վրայ նոյն իսկ հռովմէական կայսրութեան վրայ յարձակիլ կը նշանակէր³:

* * *

Այսպէս, կը տեսնենք թէ որչափ խորեւնացոյն ժամանակագրական գրութիւնը յետմնաց է, Նոյնչափ եւ աւելի կանխահաստ է արդէ գրութիւնը: Աւստի կը թուի թէ ճշմարտութիւնը, ինչպէս յաճախ կը պատահի, երկու ծայրերուն մէջտեղն է՝ Ըստ մեզ, Մեծին Խոսրովու սպանման թուակախը, որ Տիմ պիտի ըլլայ բարբոլ հետեւորդ թուակախները հառաւելու, որոշելիք ամենակարեւոր թուականն ամենայն հաւանականութեամբ յ. ք. 251 Գորի է. ունինք հետեւեալ կուսանները: Ա. Խորենացին իբր թէ փորձիլիանոսի վկայարարութենէն քաղելով կ'աւանդէ որ Մեծին Խոսրով հայածանք վերջոց Հայաստանի մէջ եղող քրիստոնէից դէմ⁴: Այս աւանդութիւնն եթէ իրական Տիմ մ'ունի Գեկիոս կայսեր 250 թուին հանած կատարել հայածանքին հետ առնչութեամբ միայն մեկնել է: Արդարեւ այդ հայածանքը մեծ նախճիր գործեց քաղք Հայոց երկրին մէջ⁵, Բայց թէ միակամայն բուն Մեծ Հայոց երկիրն ալ այդ հայածանքէն զերի շմաց, դրական ապացոյց մը կ'ընծայէ մեզ Աղքաւանդիոյ Գրիգորեան եպիսկոպոսին ապաշխարութեան նշխարին վրայով գրեւն՝ «անոնց որ Հայաստանի մէջ էին

¹ Lynch (Arm. I. 293, ծան. 3) կը զնէ 280 թուականին:
² Gutsemit, Kleine Schriften, III. 418.
³ Սիւք. Հայ. Եկեւ. էջ 145: Lynch, Arm. I. 285, ծան. 1.
⁴ Ագաթ. Ճիւ. էջ 656: Հմմ. Պարթ. Հայ. Ըստ Գեղցրի, էջ 105, Ծան. 4:
⁵ Թեմ վերեւ Ծան. 36:
⁶ Արգէն Ծորպոյն բանասերներն շատեր բարբոլովն կը մերժեն զայս. Բայց 1 ինչ (Arm I. 300, ծան. 2) հետեւելով Գեղցրի եւ Գործիչի՝ անտեղի կը քանէ այս մտայն հարց տարակոյտները. Բայց քանի որ Սեւ Կարաէնի հետեւելով՝ 314 ին կը զնէ Խոսրով կոստակ գահակալութիւնը (անգ. 301, ծան. 1. 302, ծան. 2), Ինչպիսիքն կը հակասէ:

¹ Ագաթ. Ճիւ. էջ 657 Եւն. 1 ինչ (յիշեալ տեւել) կը ապակուրթի թէ Գրիգոր եւ Տրդատ ողջ էին Նիկիոյ տառնէն առեւն:
² Բիւ Չ. Բ. Ը. Թ. Ժ. Ժ. Ժ. Ժ. Ժ.
³ Սարգիսեան, Գուաշմիդ, էջ 36, ծան. 5: Գորսու զաւանճ Գ. էջ 7, § 6:
⁴ Խոր. Պարթ. Բ. հե. էջ 330:
⁵ Արեւան, Սըշույն, էջ 84-9:

եւ որոնց վրայ Մերսեթեան եպիսկոպոս էր¹։ Ուստի կարծեր են թէ Փաբը Հայոց թեմերէն մեկուն եպիսկոպոսն էր Մերսեթեան², սակայն ինչպէս արդէն ուրիշներ գիտար են, անունը զմեզ բնակեալեարար Արծրունեաց մեծ տոհմին հետ կը կապէ, եւ թերեւս նա Աւսի մէջ կը նստէր³։ Արդ եթէ խօսորով իրապէս քրիստոնեայ Հայերուն հալածանք ըրաւ, պէտք է որ գոնէ մինչեւ 251 պարտաւ ըլլայ։ Բ. Հայոց Լուսաւորինն իր անաշունի անունը հաւանականացն ստացած է Իւարգանե Փաբը Հայոց հուշակաւոր առաքեալին, Ս. Գրիգոր Սքանչելագործին⁴։ Բայց սուրբս շուրջ 240ին յովանայս ձեռնադրուած է Նեփեսարիոյ վրայ, ուր այն ատեն 14 քրիստոնեայ անհատ միայն կար, եւ հազիւ 250ին կամ անկէ յետոյ հուշիկ հաննք⁵։ Արդ քանի որ կ'աւանդուի թէ Անակի որդին փոխացեցաւ խաւրովն սպանման ատենը, այս դիտողութիւնն ալ մեզ կ'առաջնորդէ խորհելու թէ 251/52ին պատահեցաւ այդ փոխաւորը։ Գ. Աւանդուութիւնը կ'ըսէ որ Տրգաւս մանուկը Լիֆնիսն անուն կոմսի մը ինտաքին յանձնուեցաւ⁶։ յետիւք այս Լիֆնիսէն շփոթեր են Կոստանդինուսի քեւայր եւ կայսերակից եղբայր Լիֆնիսիոսի հետ⁷, որ սակայն հազիւ թէ 262ին ծնած է Գալիսի գեղընիկ ձնողքէ⁸։ Աւանդութեան Լիֆնիսէնը Տարկ էր որ աւելի հնորայս մարդ լ'ըլլար. եւ քանի որ Արաբիանոս, Գաղղիանոս եւ Աւրեղիանոս կայսերք ունէին Լիֆնիսն նախանունը⁹,

չի՞ կրնար ըլլալ որ Տրգաւս ասոնցմէ մեկուն կամ միւսին յանձնուեցաւ։ Մենք կը կարծենք թէ Աւրեղիանոս էր այս Լիֆնիսէնը¹։ Ինչպէս վերջէն պիտի ցուցնենք, Տրգաւսի հալածանքը քրիստոնեայ Հայոց դէմ²՝ սեւեւ ատնուութիւն չունէր Գիողիտիանոսի մեծ հալածանքին հետ, այլ ընդհանուր անկէ գրեթէ քառորդ դար առաջ տեղի ունեցաւ։ Արիկա մեզ կ'առաջնորդէ ընդունելու թէ Տրգաւսի հալածանքն ընթացքը հետեւողութեան էր իր սնուցչին օրինակին, եւ գիտենք թէ Աւրեղիանոս այսպիսի հալածիչ մըն էր³։ Արդ Աւրեղիանոս առաջին անգամ ըլլալով Գեփիոսի ներքեւ կարեւոր պաշտօններու կարգուեցաւ. ուստի անոր Տրգաւսի խնամակալ ըլլալն ալ 250 թուականէն յետոյ ըլլալն է։ Գ. Յոյն պատմիչ մը, Չոնարաոս (XII, 21), կը խօսի 253 թուականին Տրգաւսնուն Հայոց իւրաքանչիւր մը Հռոմէականացոց բով պապատանելուն եւ անոր շուտաց (παίδων) Պարսից ձեռքն ինչպէս վրայով⁴։ Արդ այս վկայութիւնը թանկագին լըտ կը սփռէ մեր ինչորին վրայ, թէ եւ գոգաբարբար քիչ մը աղաւաղուած կ'երեւի⁵։ Չոնարաոս կամ աղբիւրը մեզի թերի տեղեկութիւն հասցուցած է եղելութեան մասին, եւ հարկ է լրացնել էական կէտերու վրայ ուղղել եւ լրացնել ազգային անանդութեան⁶։ Եւ չի յիշեր խաւրովն սպանմանը, եւ ք. կը սխալէ Պարսից ձեռքն ընդունելը Տրգաւսի զաւակները կոչելով⁷։ Այսպէս է գրեթէ Մոմսէնի Գաղղիարը⁸, որ կը թուի թէ չի մասնակցիր յետեւին աղաւաղուած ըլլալուն մասին Գուտշմիդի⁹։ Եւ Մարքուարտի¹⁰ յայտնած կասկաններուն։ Արտաշէի կ'առաջարկէ παίδων բառը πολιτών (քաղաքացի) սրբագրել. իսկ Մարքուարտ՝ πατρώων (հորեղբայրներ)։ Այս երկու անաշարժուած սրբագրութիւններէն որն ալ ըն-

1 Եւսեբ. Գաղթ. Եփես. VI. 46. 3. Գաղղիոսի որով գրած է Գիողիտիոս!
 2 Արեւի, Արեւույս, էջ 80-1:
 3 Lynch, Arm. I. p. 279, ծան. 2. Գեղեթ, Արեւ. Հայ. Եփես. էջ 159-161. Հմմտ. Conybeare, Key of Thruth, p. six.
 4 Աքանչելագործին առաջ Գրիգոր մը չի յիշուի որ այդ կողմերը, մինչդեռ իրեն հոսքը շատ քաղաքական կը զառնայ այդ ատենը, եւ Գրիգոր կը պարծին մը քանի Գրիգոր անուն հայրապետներով։ Smith's Dictionary of Christian Biography Գրիգորներու շարքին մէջ երբեք տեղի կը յիշէ Աքանչելագործը. բայց իրեն նախադասուած երկու Գրիգորները, մին Արիզնիանոսի եպիսկոպոսն եւ միւսն՝ Կաղղիոսի Ի Սարգիսիան, հազիւ իրեն ժամանակակից են եւ ոչ երբեքագոյն։
 5 Յժս Smith's Dict. Chr. Biogr. II. pp. 730-7, սուրբին վրայով ընտիր յօդուածը. մասնաւոր էջ 733-նաւ. The Ant-Nicene Father, Հար. VI. pp. 1-6.
 6 Արաթ. Գ. էջ 42, 45-7:
 7 Արաթանեցոս վերջին անգամ (էջ 47) կը յիշէ ղԼիֆնիսէն կայսեր կողմէն Տրգաւսի վարձատրուելուն անութիւն, իսկ ղԼիֆնիսիոս կայսրը ղաւթանուս Կառուանէ։ Այսպէս յորինարուն է որ կը շփոթէ երկուքը (էջ 387, 388, 384, 368).
 8 Սարգիսեան, Գաղղիէ, էջ 30.
 9 Յժս Smith's Dict. Gr. u. Rom. Biogr. ին մէջ այս անուններով յօդուածները։

1 Աւրեղիանոս Հի. պատմս անուանեցաւ Արաթիւնէն 256/7ին. ըստ շուտուս. որ քաղաքործութիւններ ըրած է Սարմատացոց դէմ՝ արշաւանքի մը ատեն, որ թերեւս Գեփիոսի օրերուն կ'իկնայ. տես՝ յիշեալ Գեղեթ, Հար. I. p. 436.
 2 Եւսեբ, աղբ.
 3 Աքանչելագործի սաստիկացու վրդով Պարսից, որք սիրեցին անխորհիւ Հայոց՝ ի փախուտական լինել Տրգաւսայ թագաւորի. եւ որքիմ նորա անկաւ առ թիւնափսն.
 4 Չոնարաոս, որ Չոնարաոսի վերջինեալ խօսքի ի մէջ կը բերէ, կ'ըսէ. «Այլ այս բառը յայտնուի զրուցոց խառնեալ են» (Ա. էջ 615).
 5 Prov. Rom. II. p. 99-100 եւ Կոմս.
 6 Kleine Schriften, III. S. 405.
 7 Beiträge zur Geschichte u. Sage von Erta u. ZDMG. XLIX. (1895), S. 652.

դուևինք, կ'ազատիք դիւանոր կնճռոտութիւնը կամ մոլ կէտով, թէ եւ վերջինն առաջինն քիչ մ'աւելի նախընտրելի կ'երեն: Ըստ այսմ եղելութիւնը հաւանականապէս սպալտ եղաւ. խոսրով սպանուեցաւ 251/2ին, բայց նախարար անոր որդին (մատաղատի Յրգատը¹) թագաւոր ընելով՝ եւնա խոսրովն սպանեցնեց (Յրգատի դաւաճան հորեղբայրներուն²) դէմ, որոնք սակայն ազատելով ընձեռ շապուհ Քով³, Էստեւեալ տարին (252/3), մինչ Հռովմայեցիք Արեւմուտք զըսղած էին բարբարոսներով, Պարսիկք տիրեցին Լայաստանի եւ Յրգատ հաւատարիմներուն միջոցաւ փախցուելով ընկաւ Հռովմայեցւոց: Այս ըմբռնումը միայն մէկ կէտին մէջ Ագաթանգեղոսն աւանդութիւնն կը խոտորի, այսինքն աւանդութեան առհասարակ ընդունուած իմաստին համեմատ խոսրովն սպանումը Պարթեւոս անկուսէն որոշ որչէ վերջը պատահած ըլլալու է, Ագա, ինչպէս վերեւ ցուցուեցաւ, որոշ չէ թէ Ագաթանգեղոսը յիշած տառը տարիներուն սկիզբն ուսկից պիտի հաշուենք. իբրեւ մեկնակէտ 228 թուականին ընտրութիւնը պարզապէս պայմանադրական է, հարկադրիչ պատճառ մը չունիք առ այս: Երկրորդ, որովհետեւ Ագաթանգեղոսի այս առաջին գլուխները մասնաւորապէս թերի են, կամ պատահարի մը զոչ երթալով եւ կամ շափազանց խտացումով⁴, անկարելի չէ որ իրապէս Ասատեանց երկրորդ ինքնակալին վերաբերող պարագաները շփոթուած ըլլան առաջ-

¹ Թէ Յրգատ մարտագործ փախցուեցաւ, այս մասին Ագաթանգեղոսի վկայութիւնն զատ: աճիւրդ կարեւոր սիւլանականութիւն մին ալ առ Եղբէի (էջ 151), սպ. Ք. Պոլեւ 1873). «Այսն որոշ եւ նախնին մեր Յրգատն յիշելով զուստին սերն մեր, որ է սպայտեման փոխադրուի է հայրտապան մարգարեղիտը հերկարդի իր ցոյց, սպրտալ սնու յերկրիք Յունաց եւ է ձեռք թագաւորեալ տիրէր հայրենի ախարհէս»:

² Այս մասին Մարտուտի առաջարկած սրբագրութիւնն հիմնուած է Երէնի վերջինեւ աւանդութեան վրայ: Պատշաճօք սոյն հաստատմին մէջ՝ «Հայրտապան, բառը կը մեկնէ առ իմաստով թէ Յրգատի հորեղբայրներն սպանեցին (կամ ոչնչեցին սպանելու) ոչ թէ ինչց հայրն, այլ Յրգատի հայրը: Kl. Schr. III. S. 405. Լինչ (Arm. I. 289, ծան. 1) կը հաստատի այս մեկնութեան:

³ Չունարա «Թագաւոր, կանուսով զՅրգատ, որմ թերեւս պէտք է եզրակացնել թէ Յրգատ մանուկն արջարեւ կարծ տանն մը սնուանապէս թագաւորեց, բայց հարկաւ ոչ թէ 15 կամ 16 տարի (ստեւ Marquart, ZDMG. 1895, S. 852), այլ առ առաւելու մէկ կամ մէկուկէս տարի միայն:

⁴ Հմմտ. Gutschmid, Kl. Schr. III. S. 381, «Leider ist ihr Zeugnis für einzelne, gerade recht wichtige Dinge von dem letzten Bearbeiter nicht aufbewahrt worden».

նոյն պարագայից հետո՝ Ռատի կարելի եւ մինչեւ անգամ հաւանական է որ այն «Գարսից թագաւորն, որուն դէմ խոսրով տալը տարի պայքարեցաւ եւ որու սարդանգը սլ վերջապէս սպանուեցաւ, շէր Արտաշէր Ա., այլ անոր որդին Շապուհ: Ռազարութեան արժանի պարագայ մին է որ խոսրովն մահը մեր այս հաշուով Շապուհ Ա.ին գահակալութենէն շնչդիւ տալը տարի վերջը կը հանդիպի: Եւ ասկից զատ, սա կարելիութիւնն ալ հարկ չէ անտես թողուլ թէ Ագաթանգեղոսի տառը տարի սասցուածը կրնայ թող կերպով գործածուած ըլլալ¹:

Սակայն ինչ որ ալ ըլլայ, մեզ կը թուի թէ նոր քննողք, որ ընդհանրապէս խոսրովն մահը 238ին դնելով հանդերձ Յրգատի փախուստը 253 եղած կընդունին, ընդհատութեան (Interregnum) 27 տարիները այս վերջին թուականն սկսելով հաշուելու էին: Ըստ մեզ, եւ թագրերով թէ խոսրով սպանուեցաւ 251/2ին եւ ընդհատութեան տարիներն իսկ եւ իսկ խոսրովն մահէն հաշուելով՝ Յրգատի գահակալութիւնը կը հանդիպի 277/8ին, Պոլոսոս կայսեր օրերուն: Այս ալ շատ հաւանական է: Ա. ինչպէս վերեւ ըսուեցաւ, Պալմիրայի պետութիւնը շնչով՝ Յրգատն, գահակալութիւնն անկարելի էր, բայց անիկա ընկաւ 273 թուականին Արեւելնասի ձեռքով. ուստի Հռովմայեցիք բնականաբար պիտի չուշայնէին Հայաստանի մէջ հռովմէական գերելնանութեան վերահաստատուումը, որով միանգամայն վաղերիանասի արտութեան արտաւալ սրբուած պիտի ըլլար: Ար կարողանք թէ 274ին Վրամ Ա. արքան ընծաներով դեպատնութիւն մը զրկեց Արեւելնասի, արդ Բ՞նչ կրնար ըլլալ

¹ Ինչն ստույգ կ'ընէ նման պարագայի մը վերաբերմամբ. «Քանի որ ոչ Ագաթանգեղոսն եւ ոչ Փաւստոս թուականներ կու տան, եւ քանի որ անինն հրեշտային ժամանակագրական սխալներ կը պատահեն երկու զրգահներ մէջ ալ մարդ կրնայ գրեթէ իր ուշածին պէս վարուել անոց ժամանակագրութեան հետ: Արեւելք մէջ ներկայ որս դառ ուղղի կը նշանակէ մէկ եւ արեւի եւ քանն պակաս տարիներ. եւ պատճառ չե՞մ սեաներ հին պատմիչներին ալ ասէն ասէին բացատրութեան հաւանութիւն ընծայելու.» (Arm. I. 301, ծան. 1.) Թէ մեր հին ժամանակագիրը ոչ ոչ բառացի կերպով հասկած են Ագաթանգեղոսի «տառը տարի,ն, կը անաննը զոր որ. Միթմար Անցիւն, «Արտատն Ա.Ս. Չոր պան Արտաշէր տառաբացի: Եւ ազգային նորին խոսրով. Նայր Յրգատայ, ինչորէ զրե՛մ ազգայնայի Արտաշէր բռնակալէ՛ տն ծ. . . խոսրով՝ յալ է ի թմամի խոսրովն սպանածի Արտատն, ազգական նորս», քանի որ խոսրով 48 տարի էլնած է, արեւմ Արտատն մահէն մինչեւ խոսրովն մահը 19 արտուն միջոց էր Չնայ: Նոյնպէս կ'ընէ Սերեւուհի Բ. սուլուանք, որ խոսրովն 31 երրորդ տարին Արտաշէր առաջինն հետ կը կուէ:

սոյն պատգամաւորութեան նպատակը, եթէ ոչ համոզել կայսրը որ նա փխիլպսոսի օրով եղած նախկին կարգադրութիւնը յարգէ եւ Հռովմայեցիք շայտատանի Արեւաբերեմոնան փոքր մասով միայն գոհանան¹։ Երբեղիննուս առ փամանակ մի հաւանութիւն ցոյց տուաւ, այլ հետեւեալ տարին իսկ արշաւաքի մը կհասաւ Պարսից զէմ², միայն թէ զեռ Քիւզնդիոն չհասած պատճառաւ։ Արեւղանոսի սոյն արշաւանքին նպատակն էր ըստ մեզ Տրգաարը նստեցնել անոր նախահայր ամբողին վրայ, այլ զժամատարաբ իր տարածած եղերական մահովը յետանգուեցաւ գործը։ Թալոյրեցին մի ըսնի կայսրներ, որոնց իշխանութեանն բաժանակներն ամիսներով զիայն կը շափուին, բայց որոնց օրերով ալ ճիշտաբացաւ երկու պետութեանց յարաբերութիւնը։ Լուսի ուրեմն Պոքոսն ձեռք առաւ կայսրութեան միահեծան վարչութիւնը։ Բ. Պոքոս, Տակիտոս կայսեր օրով Արեւելքի ընդհանուր հրամանատար եղած ըլլալով, հաւաքականաբար աւելի հետաքրքրութիւն ուներ Հայոց գործերուն կարգադրութեան համար³։ Ասկէ զատ, նա գոթաց հետ սաստիկ պատերազմ ունեցաւ Գանուբի եզերքը. ուստի չէ անտեղի խորհիլ թէ Տրգաոսի մէկ սիրագործութիւնն այս պատերազմին մէջ (հարկաւ ոչ այն ձեւով զը Ագաթանգեղոս կը ներկայացնէ եւ որ գուցէ գողեմի զէմ Գաւթի մեծամարտութեանէն գազափարուած է)⁴ կայսեր ուշը գրաւեց եւ անոր մտածել տուաւ թէ ալ պատեհ ժամանակը հասեր էր Արեւղանոսի անձը Հայոց թագաւորութիւնը Հռովմի թեւարկութեան ներքեւնորոգելու համար, եւ Պոքոս կարող զորավարներ ուներ Արեւելքի մէջ⁵։ Ուստի, թէեւ ինք տակաւին զբաղած էր Գերմանացի զէմ պատերազմով, Արեւելք արձակեց զՏրգաոս որ Հռովմայեցի զորավարաց ձեռնառութեամբ վերստանայ իր կարուսած իշխանութիւնը։ Ուշ զննել պարագայ մըն ալ է որ Ագաթանգեղոս շրջեր թէ կայսրն ենքննի Արեւելք եկաւ զՏրգաոս գահ նստեցնելու, այլ թէ զոր-

քով օգնեց անոր¹։ Գ. ինչպէս Կոնիսիոս կը ցուցնէ, սաոր գրական ասպնոյց մ'այլ ունիք Արեւելայոսի Հակաձառութեան (Philopatris) գրքին մէջ։ Երբ Արեւելայոս ու Մանի կը վիճաբանէին Արաք սասհամանգալու ժին մաս, հռովմական արշաւանք մը այն ինչ աւարտած էր, եւ վկայարանութիւնն զՊոքոսն կը յիշէ իրրեւ կայսր գահուն վրայ²։ Գ. Աարգան Պատմի ստեղծ ալ կային պնդողներ թէ Տրգաոս Պոքոսի օրով գահակալեց, յայն զժամատարաբ չենք գիտեր թէ ինչ հիման վրայ այսպէս կ'ըսէին³։

1 Ագաթ. էջ 48. «Կը գաւառեաց ի ձեռս նորս զորս բազանս յօգնականութիւն նմա, եւ արձակեաց յիւսկան պարտէս Հայոցն Արգեոս սոյ գեպէին իրեւ վարեալքի մը չի կրնար նկատուիլ Մուսթարիսի (— Շնչն Յեղբանգործի) պարեպիսի հի սրտանի գրած թով յաւանքն արձանագրութիւնն, որուն իրեւ Հեղինակ Պապ թագաւոր կ'առաջարկուի Հիման-Հաուպակ (Armenien einst und jetzt, I, S. 408-419)։ Արձանագրութեանս Հեղինակն է ամենայն հաւանականութեամբ Հայոց թագաւոր մը (մտք. S. 417), իսկ գրութիւնը հրոստաւոր մը, ուղղեւ ժողովուրդին այն մասին որ Պարսից հետ միաբանելով իր հօրը գեմ պատերազմիս էին (S. 418)։ Հինգու Հռովմայեցոց օգնականութեամբ, որոնք իրեն օժանդակ զօրք առեւր են յայնպէս Եփրատի Գաւառնէն, Մեկտանէն-Վոսթապէնէն, եւս եւ Որդարնէն, իր հօրը գահուն վրայ վերադառնալ է. եւ պահպան զօրք իչ զէմ Մուսթարիսի բերքի մէջ, շըր ասպատակաց գաւառից Պարսիկք արգ լեւեր են։ Ըստ այսմ, թանք որ ստանեուն մեզը են գրութեան լեզուն յետ քրիստոսի Գ. դարուն ալ կանան պատմաբէլ. կ'ուղեիք առաջարկել Տրգաոս իրեւ Հեղինակ արձանագրութեանն նկատելով որ —) աւելի հաւանական է Տրգաոսին այդ յիշեալ տեղերէն զօրք արտելը. Բ) հռովմական զբաղաբի անուն յիշուիին աւելի կը յարմար Տրգաոսի պարագային. Գ) որովհետեւ Պարսից սոյնն «սաստանդ կ'ընէ» (S. 417), «Գաւառարն բախտը, յ նախահայրաց բախտը, եւ «սաստանոց հովանին», սաստանաներն (S. 419)։ Աւելի կը յարմարն հիմանս ըստ քրիստոսեայ թագաւորի մը բերինն. Բայց սաստի, յորեանցն այն ցոյցանց համեմատ. որոնց պատմականութեան մասին կը թուի թէ Լէման-Հաուպակ ինքը ընաւ չի կապակեր (S. 408, 409)։ Արաք Բ. թ օրով Յեղբանգործի պահպանութեան կը հակեր Տրգաոս աներն Անդրիկ Սեւեւ եւ իր հրամանատարութեան սակ ջաղաքացիք բուսն ընդդիմութիւն մ'ըրեր եւ Հապուս Բ. թ. ուստի անոնց չէր կրնար պտաշեմը այդ յանդիմանութիւնը թէ Պարսից կողմ բանցին (Ոքոս. Պոքոս. Բ. թ. 12. 13)։ Ինչպէս պատմական չէ յորեանցն այն ցոյցանքը, որովհետեւ միշտալ զբուխներուն մէջ աւանդանքներն այնպստիկ յերբութեանք եւ Սողոմ-Վախթանեայ զԹ. Ճ. ԽՏԵ. Գ. ԻՒԷ. զլուխներն մոյլեն, սակայն ինչը. Փաստաստ համեմատ ցոյցանց համեմատ անգամ կրնար ըսուիլ թէ Տրգաոսեայ կողմիցը Հապուս Բ. թ ի կողմ բուսն են, որովհետեւ անոր վեճակներութեան առարկայ կ'ընուն (Բեւե. Գ. Ի Ի. էջ 146)։ Բայց ինչ որ Տրգաոսեայ կողմ ջըտաւ Հապուս Բ. թ. ին համար, ջըսն էր գուցէ Հապուս Բ. ին օրով Արաքս չենք կրնար Տրգաոսն ալ համեմատութեան գուրս եզելն։

1 Rawlinson, Seven Great Monarchies III, p. 296. Gibbon, Decline and Fall, ք. XII. 2 Smiths Diet. Gr. Rom. Biogr. III, p. 530. 3 Եւ կամ կուստանգիմանոսի կենսագրութեանէն, ուր նոյնպէս կ'ուսանդուին կուստանգիմանոսի գաղանակն եւ անոր մարտերն Սարմատացի սխոյնից հետ. տես Smith, Diet. Chr. Biogr. I, p. 625. 4 Ասկէ զատ, Ա. Լամ Բ. սոյն միջոցին զբաղած էր Սակատակոց ու Հեղկաց զէմ պատերազմով, Rawlinsonս յիշու օրէն. էջ 297. 5 Conybeare, Key of Truth, pp. ci seq. 6 Տես Չապէան, Ա. 615. «Ուլ Աարգան զրէ սանչ օժանց թէ Պոքոսն կայսր թագաւորացոյց զՏրգաոսն»

Ե. Թէեւ Մոմեն¹ կ'ըսէ թէ ոչ Աբերդաւնոս եւ ոչ ալ նորա յարորդը Պարոսո կրցաւ ձեռնարկել Պարսից դէմ պատերազմի, սակայն Միւնեւսիոսի այն պատուող զոր ինք կ'ընդունի իբրեւ նկարագրութիւն կարոսի արշաւանքին, կ'ենթադրէ թէ այն ստե՛ն (282թ.) Զայաստան արդէն Հռովմայեցու ձեռքէ էր²։ Չ. Եւ վերջապէս, Ազաթանգեղոս Գրիգորի բանտարկութեան անկապակէ ետքը կը յիշէ թէ Յրգատ իբրեւ «առաջնորդ Յունաց այրուձիռի», եւ Հննաց օժանդակներով³ կը պատերազմէր Պարսից դէմ⁴, որ ըսել է թէ նա մասնակցեցաւ կարոսի արշաւանքին, յորում աւ (կարոս, ոչ թէ Յրգատ) «անդր եւ քան զՅրգատս յարձակի⁵», իսկ գալով Գիոկղեւտիանոսի զՀայաստան խաղաղութեան դաշարի ստանալուն, ասիկա ըստ մեզ Հայաստանի մէջ այն ստե՛ն եղած ճՅԱՄԱՍՈՅԻՆ երկուտեք Տրպազորական վաւերացումը միայն կրնայ նշանակել։

Մեր հաշուով Հայոց դարձը կը հանդիպի 291ին եւ Գրիգորի ձեռնագրութիւնը 294ին⁶. Եւ ասիկա քաջապէս կը յարմարի պահանջուած պայմաններուն։ Ա. Հայոց դարձը կը հանդիպի Մաքսիմիանի յարձակումէն իբր 20 տարի յառաջ, «մեզմ եւ երկչոտ, Աւամ Բ.ին ժամանակ եւ ոչ թէ ռազմատէր Ներսէ՛հի օրերուն⁷։ Գիոկղեւտիանոսի Պարսից հետ ըլած հաշտութիւնն անվճար տե՛ստ է մինչեւ Աւամ Բ.ին մահը (292թ.)։ Այսպէս Հայաստան Յրգատի խելագարութեան օրերուն յարձակում չկրնց Պարսիկներէն⁸։ Բ. Գրիգորի Ղեւնդիրոսէ ձեռնագրուելուն հասանակամութիւնը կ'աւելնայ. վասն զի Ղեւնդիրոս 30 տարիէ շէր մը աւելի

Հայրապետ եղած կ'ըլլայ, որ ընաւ անկարելի չէ¹, Գ. Միւնեւ 315 քրմաց զաւակներէ 12 եւ աւելի եպիսկոպոսաց հանելուէն բաւական միջոց կը մնայ նորէն, մանաւանդ երբ չմոռնայք թէ անոնք երբ դպրոց դրուեցան, կաթններ մանուկներ չէին, այլ հարկաւ 10—15 տարեկան պատանիներ։ Իսկ դէպի Հռովմ ուղևորութեան ստե՛ն, այս հաշուով, Յրգատ եւ Գրիգոր թէեւ վաթսուրէ անոցում, սակայն կրնային տակաւին առողջ եւ հուճկու ըլլալ։ Գ. Ազգային աւանդութիւն մը 111 տարի կը զնէ Գրիգոր Լուսաւորչին ու Հայոց զրի գիւտի անջնջ²։ Գրեթէ ստոյգ է որ զրի գիւտը 405ի վախճանին կամ 406ի սկզբին եղաւ. ուստի այս թիւէն հանելով 111ը՝ կը գտնենք 294/5, որ է մերձաւորապէս Գրիգորի ձեռնագրութեան թուականը։ Ե. 294 թուականին Պարսից Ներսէ՛հ արքան արդէն սպառնական գիրք բռնել սկսած էր Հայոց ու Հռովմայեցոց դէմ, որով անշուշտ ապահով չսեպարեցաւ հարաւային Հայաստանի սահմանակալ բրեշխներուն իրենց տեղերէն շարժիլը Գրիգորի ընկերանալու համար³։ Միւս կողմէն այս ժամանակը Գիոկղեւտիանոսի բրիտանուութեան հանգիպ թոյլառութեամբ, Թերեւս շէր մըն ալ համակրանք վերաբերուած օրերուն կ'իյնայ, որով վարձանայի չէ որ ձեռնագրութեան համար ուղղակի հռովմական Տողի վրայէն ծամբորդելու թոյլ տրուեցաւ։ Չ. Բայ ստորի, 295ի պարակական արշաւանքն ալ կրկին նշանակութիւն մը կը ստանայ Գրիգորի ձեռնագրութիւնը 294ին զնելով⁵։ Ազաթանգեղոս զգրին հայ խմբա-

— Պարոս¹ ըստ Աւսիկոսի² Պարսիկ պատուիրակութիւն մը սպանակեց եւս զարձակ, այլ ապա Պարսից հետ հաշտութեան ըրաւ (Probus, §§ 17, 18)։ Յետոյ իր մահէն շէր մ'առաջ (282թ.) Պարսիկական նոր արշաւանքի մէջ ձեռնարկելու վրայ էր (անդ, § 20). երբ բառեւից սպասամ. թելով կայսրը սպանուեցաւ։ ՅՅՈՒՐԻՍ Rawlinson III, p. 297 ձեռնօրնութիւններով։

¹ Prov. Rom. Emp. II, p. 112—113.
² Conybeare, Key of Truth, pp. ci, cii.
³ Ազաթ. էջ 103—104.
⁴ Ազաթ. էջ 110, 158, 159; Նոր. Պարս. Բ. ՀԹ. էջ 338.
⁵ Նոր. Պարս. Բ. ՀԹ. էջ 347—348.
⁶ „Während seiner Herrschaft trat 294 (nach der Inschrift in der Kathedrale zu Ani) Grigor Lusavoric (der Erleuchter, ein Altersgenosse Trdats) auf.“ Justi, Iranisches Namenbuch, TIRIDATES անունակ ներքեւ։
⁷ Պարագաւ. Բ. էջ 275, §§ 22, 23. Mommsen, Prov. Rom. II, p. 113, n. 2.
⁸ Այս ընդգէ՛մ Սարգիսեանի, Գաւլոյի, էջ 90։

¹ Diet. Chr. Biogr. III, p. 687—688, յօդ. LEONTIUS (1).

² «Ետ հարեւր մեռտանս ամի Սրբոյն Գրիգորի ի գտանել զայլ սպչին, ի նախորդութեան Ներսիսի իւրին ընծայելոյ Գրաթի Սեպագրի, ի մէջ բերեալս՝ ճշտով Ռու. Գրք., Գուրգէն-Գարաշաքանս, հաս. Ա. էջ 34—40։
³ Գուլեթի, Սիբէր. Հայ. Սիււ. էջ 147.
⁴ Սարգիսեան, Գաւլոյի, էջ 55; Մաքսուտեանց, Պարս. Գրք. Եկեղեցոյ, էջ 108.
⁵ Marquart, Philologus, 1896, S. 222. «Նշանակի կէտ մըն է որ Չեւոր Յարսոյ մէջ քրմաց պատե. Բազմի վրայեւ տանն «Հիւսիսոյ իշխանի, ինչ զպատեան իտեքը կ'ընէ (էջ 26), Գուլեթի մտք ձեռնառնելու ըլլալուն կարելութիւնն Հայոց ներքին գործերուն մէջ, եւ քրմաց պատերազմին իսկ եւ իսկ ինչ յայտրէն Հիւսիսոյ իշխանին արշաւանքը (անդ, էջ 40, 43—49)։ Միայն թէ Չեւոր ստոր ընդխառնելով, Յրգատի սոյնելու թիւնն առ կատարելիմանս (որ մտառ զրեթէ ըստացի քաղաւանք է Ազաթանգեղոսէն), յախաղանց ուչ ժամանակ մը կ'ընծայէ անոր։ Միւնեւյն ստե՛ն Յունաց զգրի գալուսանս իշխաւ. կութիւնն ալ կ'ընէ (անդ, էջ 40—41)։ որ ակնյայտի վերսրբում (reminiscence) մըն է Գուրգէրոսի արշաւանքին, սոյսպէս ցուցնողը թէ Յրգատ բրիտանուէն էս գաւա-

վիրը, գուցէ իր հերոսներուն համար անպատուիչ համարելով ատոր յիշատակութիւնը, կը լռէ պատմական այս կարեւոր եղբուն թիւինը, Սակոյի հայ աւանդութիւնն ուներ ատոր յիշատակը, եւ ինչ որ Ազգութանցեղոսի խմբագիրը գուրս թողած էր, զայն յարմարուցած է Բիւզանդաբանի հայ խմբագիրը՝ Տիրանի գերութեան ու Արշակ Բ-ին գահակալութեան մէջ տեղ¹, չոր յիշուած "Ներսէճ արքայ Պարսից, ոչ Հայպուճ Բ. ին եղբայրն է՝ ինչպէս խորհուսցին կը ներկայացնէ"², ոչ ալ անոր որդին կամ ուրիշ մէկ ազգականը՝ ինչպէս արդիներէն ոմանք ջանացած են ներկայացնել³, այլ նոյն ինքն Գրիգորիանոսի փամանակից Պարսից թագաւորը, եւ "թագաւոր Յունաց, կողուածն ալ է Գաղղոսի կնար"⁴։ Արդ ինչ էր անոր կրնար Պարսից այս արշաւանքին առթիւ տուած ըլլալ՝ եթէ ոչ Գրիգորի Կեսարիայէն վերագարձին ատեն մեճանները տապաւել սկսելուն՝ ջուր. մերու եւ անոնց համահաճ կարգ մը նախարարներու հանած ահաւոր պատասխանութիւնը եւ անոնց ու քրիստոնէի կուսակցութեան միջեւ մղուած արիւնահեղ կռիւները։ Ազգութանցեղոս գիրքն այս քրմական պատերազմը կը սքողէ դիմագրող "դեւ. երու ձեւին տակ"⁵։ Բայց աւանգութիւնը որ Ձեներ Գլակին վերագրուած

"Տարոնոյ պատմութեան" մէջ պահուած է¹ (իրք սարափելի կերպով աղաւաղուած եւ գլխովին վիպական կերպովք ստացած), իրաց բուն ընթացքը մեզ չափով մը կը պատկերացնէ։ Անտեղի չէ կարծել թէ պարսեալ քրմական կուսակցութիւնն օգնութիւն հայոց Պարսից թագաւորէն եւ թէ Ներսէճ սիրով ընդունեցաւ ստաշարկը՝ առթիւ պատեճ համարելով Հայաստանը վերստին Հռովմէն կողմէն եւ իր պետութեան կցելու։ Տրգատ յանահնկայա յարձակում կրելով ընկճուեցաւ, եւ եթէ հռովմէական անհեղափոխ պետութիւնը դարձնալ իրեն օգնութեան ձեռք չկարկատէր, կորսուած էր ինք եւ իրմով քրիստոնէութեան դասն ալ Հայաստանի մէջ։ Բայց, առարկուի գուցէ, "Ինչպէս կրնար Գրիգորիանոսն Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան պաշտպան կանգնել, այն՝ որ կայսրութեան մէջ անոր մահու չափ հայածիշն եղաւ, Ասոր կրնանք պատասխանել. 1. Անշուշտ երբ կայսր որոշեց պարսեալ կամ փախըստներ Տրգատը վերահաստատել եւ ատոր համար իր գահակիցը Պարսից դէմ արձակեց², իր նպատակը չէր Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան դատը պաշտպանել, այլ Հռովմի երջեալ պատիւը վերականգնել եւ գուցէ կայսրութիւնն իսկ անոր սպաննացող մեծ վատնգէն ապտել։ 2. Ինչպէս ինչ ղիտու կու տայ, Հռովմի մէջ ալ ոչ եւս յարգի էին Գեղիկոսի եւ Աղաբերիանոսի բանաբարիչ միջոցները քրիստոնէութեան դէմ³. 3. Ինչպէս բացորոշ կը սեննելը պատմութեան, 303—310ի վերջին սարափելի հաւանքներն բուն գործիւններն էին Գաղղիոսի եւ մանաւանդ Մարտիրոս զահակեանի թէ ոչ թէ խոճեմաղարչ ծերունին ինքը, թէ եւ հրովարտակներն իր անունով կը հանու էին։

Եթէ Գրիգոր 294ին ձեռնադրուեցաւ, Արիստակէս անոր յաջորդած կ'ըլլայ 324ին։ Իսկ այս թուականն յամենայնից կը համայնուի։

նախն անմիջապէս յետոյ պատահած է ատորոց արշաւանք մը. — խորհուրդին Հիւսիսակամաց միեւնոյն արշաւանքը կ'աւանդէ Տրգատի եւ նոյն իսկ Արաց Միհրան թագաւորին քրիստոնէութեան դառնալէն յետոյ (Բ. 26. էջ 355—357), եւ Հռովմայեցի ոց սկսեցողութեամբ Պարսից դէմ արշաւանք մը յառաւ (Բ. 26—27, էջ 357, 362, 363, 366)։ Ասիկա պարզապէս հայացուած է Գաղղիոսի արշաւանց, եւ զմեզ միեւնոյն եղբակցութեան կը տանի. — Ջուանչէր (Պարս. Արց., Արեւսիկ 1884, ԳԼ Է. էջ 42—43)՝ գուցէ աւելի պատմականապէս՝ Արաց Միհրանին կու տայ այն զորք զոր Ձեներն եւ խորհուրդին կ'ընտելնէ Հիւսիսի իշխանին կամ Բուսայ թագաւորին, եւ զնա զործնակի կ'ընէ Պարսից արշաւին. թէ եւ Գաղղիոսի սուր կետակոտորածներն ունենը զնոցեղով եւ խաշանայն զորոյն վեպն ընդ զըլով՝ այլանպէս ձեւ մը կու տայ իր աւանգութեան, սակայն մասամբ իրաւունք ալ ունի Արաց պատմիչը, որովհետեւ կրտսերիանոսն ստուգի մասնակցած է այս պատերազմին. տես Smiths Diet. Chr. Biogr. I, pp. 625—632.

1 Բիւզ. Փաստ. Գ. ԻԱ. էջ 55—56. — Գարբաղու շեան, Գ. էջ 47.
 2 խոր. Պարս. Գ. ձ. էջ 417.
 3 Գարբաղու շեան, Գ. էջ 45; Rawlinson, III, p. 323, ծան. 35.
 4 Եղպուտայ Պարսից բանակաւանդին լրտեսներ ատոր լաւագոյն տպացոյցն է։
 5 Ազգութ. էջ 584—586. 590. բայց տես նաեւ յեջ 584. Գնարի դիպեալ ի Խանապաղէն... Տիր. ղից... քրմացի, և յեջ 609, "եւ կտորեցան մարդիկ պաշտաման քրմութեան որ ի տեղ ոչ անդ էին, և

1 Ձեներ Գլակի, Պարս. Մարտի, էջ 25—33.
 2 Միշեւ. անգամ խորհուրդին տարիպետ է այս ճշմտամբն մէջ Հռովմայեցի օժանդակութիւնը խստութեամբ, էջ 363, "բայց Տրգատայ թէպէտեւ զայս թուականը իր ստացեալ էր, այլ ի հարիւրներէն զորոնք եւ ի բազում անկեղծ նախարարոն, զոնցիտեաց իրենամբ յատուկ մտորման ընդ Հապոյնց [իմա՝ Գիւրգիշի], միշտ հասարակութեան զորոնք Հռովմայեցից, որք ընդ [խորհուրդն յարձակեցան, և յեջ 366, "Տրգատի Հապոյնց [իմա՝ Ներսէճ] ազգայն զպատասխանոսն [ուզեցին՝ զիրիկեանոսն] զյազմ ոռն, ինչպէս զհատու թիւն եւ հաստատել խաշաղութիւն մշտնադաւանոր, և Տես վերեւ ծան. 25.
 3 Armenia, i. p. 293 u. n. Մորաբանոց, Պարս. Գրեթ. ԵԼԷ. էջ 108.

խանէ մէկ կողմէն ազգային աւանդութեան եւ միւս կողմէն արտաքին ազդեցութեան վկայութեան հանդէս, Ազգութեան գեղացի կը ցուցնէ թէ Գրիգոր տակաւին ողջ էր Նիկիոյ ժողովին տարին (325ին), սակայն ալ անկարող էր մեծ յոգնութեան տակալու¹: Արդե՛ն տարիներ առաջ եպիսկոպոս ձեռնադրած եւ իրեն օգնական ու փոխանորդ կարգած էր Արիստակէս որդին², ուստի կը թուի թէ երբ իրեն հրաւեր եկաւ ժողովին մասնակցելու, ինք բոլորովին հրատարեցաւ կաթողիկոսութեան պաշտօնէն եւ Արիստակէս յաջորդեց՝ հարկաւ կեսարիոյ Հայրապետին վաւերացումով, եւ այսպէս շատ քանակեւ եւ Արիստակէսին իրբեք Մեծ Հայոց եպիսկոպոս յիշատակուիլը ժողովին հայրապետաց ցանկին մէջ³, Այսպէս հարկ չի մնար նաեւ Լուսաւորչին ընծայուած Յ(1)ամայ պաշտօնափառութեանն տարիներ զիջելէ⁴: Ըստ Հայ ժամանակագրաց Նիկիոյ ժողովը ելելի է 331ին, եւ քանի որ Լուսաւորչին կաթողիկոսութեան վերջին սահմանն ալ յիշեալ ժողովին տարին էր, ուրեմն ժողովին թուականին ուղղուելով⁵ անոր հետ կապուած միւս թուականն ալ ինքնին կ'ուղղուի:

Եւ վերջապէս Արիստակէսին ընծայուած պաշտօնափառութեան 7 տարիներուն վախճանն ալ մեր հաշուով կ'իյնայ 331 թուականին, որ է ըստ Խորենացոյն Մեծին Տրդատայ իշխանութեան 533երորդ տարին: Ես մտեալ եմ ընդունելու թէ իրպաէս Տրդատ անելի երկար ալ չիշնցեց⁶, թէեւ Խորենացին ասելը կ'ընծայէ 56 տարոյ իշխանութիւն⁶, Միայն այս կերպով կարելի է մըթանէսի կաթողիկոսանալուն մասին Բիւզանդարանի եւ Խորենացոյն ցուցումըներն

իրարու հետ համահայեցեցել: Բաւական պատճառ չեմ գտներ մերժելու աւանդութիւնը, որ թերեւս Խորենացիին աւելի հին է, թէ Արիստակէս պաշտօնէն եւ իրք Տրդատի սպանուումէն առաջ. բայց ոչ անպատճառ երկու կամ երեք ասորի առաջ, այլ գրեթէ համաժամանակ, որովհետեւ չէ անհաւանական կարծել թէ սոյն երկու սպանութիւնները միեւնոյն դաւադրական ծրագրին կը պատկանէին: Արիստակէսի սպանումէն յետոյ բնականաբար մըթանէս պիտի ձանջուէր իրբեւ արժանի եւ օրինաւոր յաջորդ աթոռին, թէեւ իր կեսարիոյ մէջ հանդիսաւոր ձեռնադրութիւնը խորով Բ.ին գահակալութեանն ետքն ալ կրնայ պատահած ըլլալ¹: Ուստի ամէն հաւանականութիւն կայ ընդունելու թէ 331 թուականին Տրդատ սպանուեցաւ եւ խորով կուտակ գահակալեց: Առ այս ունիք Բիւզանդարանի մէջ ալ կայրեւոր յիշատակութիւն մը. այս գիրքը Հայոց քաղաքական միութեան վերջական քայքայման առթիւ (որու հետեւանքն եղաւ Արշակ Բ.ին կալանաւորութիւնն, եւն) կը յիշէ թէ մինչեւ այն ատեն Հայք Յ4 տարիէ ի վեր Պարսից հետ պատերազմեր էին². Արդ, անպատճառ ստիպուած չենք այս ցուցումներ միմայն Արշակ Բ.ին ներքեւ եղած պատերազմներուն համար հասկանալու. ընդհակառակն կը թուի թէ այս Յ4 տարիներն հարկ է հաշուել խորով Բ.ին որով Պարսից կողմէն խաղաղութեան առաջին խզումէն սկսեալ մինչեւ Արշակ Բ.ին ըբում³: Արդե՛ն ղէպը պատահեւ 367ին⁴. ուրեմն պատերազմներուն սկիզբը, այն է՝ Պարսից առաջին յարձակումն Արաբատականի այն մասին վրայ որ 297ի դաշնագրութեան համեմատ Հայոց թողուած էր, կ'իյնայ 333 թուականին, թէ

1 Ագաթ. էջ 656: Խոր. Գաթ. էջ 372:
 2 Ագաթ. էջ 639-643: Բիւզ. Փաւստ. Գ. Բ. էջ 6: «Արիստակէս հօրն էր գործակից եպիսկոպոսակից յամայնս ընծայոց վարդապետութեան զամենայն աւուրս իննոց ի բոց մինչեւ յորս ջրիստասակը հանգտանան ի ԲՄ»:
 3 Միշն, Աբուլյոս, էջ 240-241: Գաբրուալեան, Գ. էջ 28:
 4 Ինչպէս կ'ընէ յարգելի յօդուածագիրն Մ. Ա. Օ. ի պատուական ՀԱՆԴԻՍՈՒ 1809, էջ 198, § 9: Միշն կարեւոր էւ ամենամեծ մտամբ գոհացումը ի ուսումնասիրութիւնը լայն շնորհք արգելն ես իմ յօդուածիս ձեւ առան էի: Մի քանի թեթեւ կետար. մէջ միայն իմ իզգակացութիւններս կը տարբերին իրենեկէն, եւ անոց ամենէն եականներն միս այս կէտս է:
 5 Ըստ մեզ այն 48 տարի իշխանութիւնը, զոր Սերբուսի քով Անտուոն ժամանակագրին մէկ տարբերակը կ'ընծայէ Տրդատի, արտագրութեան սխալ մէն է՝ Տրդատի հօրը. Մեծն խորովով, իշխանութեան տար փոքրացու ելով:
 6 Խոր. Բ. Ղ.Բ. էջ 398:

1 Խոր. Բ. Ղ.Ս. էջ 378: Բիւզ. Փաւստ. Գ. Գ. էջ 8: «Նշումովն է թէ Փաւստոս երեք ին յիշեր մըթանիս հանդիսարարուէս կեսարիա զգուսից ձեռնարկութեան համար, սակայն երբ Յուսիկ կաթողիկոսանալը կը պատէ, «բայց գուճարեաց ընդ նմա թալասորն Տրդատ զեծեանն նախարարսն ըստ ստորութեան օրինակին կ'ըսէ (Գ. Ք.Բ. էջ 29), որմ կ'ընար թերեւս հետեւեցնել թէ մըթանէս աւ զգուստն ըլլայ ի կեսարիս»:
 2 Բիւզ. Գ. Ե. էջ 163: «Ձերտառն էւ զլորս աթետուն պատերազմով երկրոյ Հայոց իմ թալասորն Պարսից՝ եւ յետ այտրիկ ձանձաղսն պարտեցան ըբան աշխատեցան երկրքին կողմնաքն: Եւ սկսան սորսորել գնալ ի բանակէն Հայոց թալասորն. թողել զիւրեանց արքայն Առշակ»:
 3 Գաբրուալեան, Գ. էջ 104, § 34: «Ձերտառն էւ զլորս ամն աւէ Բուզանդ — ի նահապետն Տրդատայ իմն հուրսեւէ՝ արգարեւ կը գտնէք այսչափ տարի» եւն: — Նշուպէս՝ Marquardt, Philologus, 1886, S. 222.
 4 ՀԱ. 1909, էջ 201, 22:

քառասնամեայ զինադուլին Պարսից կողմէն խզումն իրազէս անոր վախճանէն, ըստ այսմ նաեւ Մեծին Կոստանդիանոսի մահէն, մի քանի տարի առաջ տեղի ունեցաւ եւ թէ միայն Յե- բուռն կայսեր Տիւնիզիկոս վիճակն արգիլելէ չուզմայեցինբըը Պարսից դէմ պատերազմ հրատարակելէ, կարելի է հռովմէական պատ- մութենէն իսկ ապացուցանել¹: իսկ Բիւզանդա- բանի ցուցմանց համեմատ խոսրով Բ. ին գահա- կալութենէն մի քանի տարի ետքն էր որ Պար- սիկէ Լայոց վոյս յարձակեցան: — Ասիկա կը ստուգուի ուրիշ հաշիւով մըն ալ: խոսրով Կոստակէն մինչեւ վերջին Արտաշէս Լայոց թա- գաւորներուն իշխանութեանց տարիները գու- մարելով՝ կը ստանանք 112 տարի: Բայց ան- կարի պատճառներով ապացուցուած է որ Ար- տաշէ Բ. ին համար խորհեացոյն (եւ այժմու ձեւին համեմատ նաեւ Բիւզանդաբանին) տուած 30 տարի² չափազանց երկար է եւ յամենայն դէպս հարկ է զայն 17ի ինցնել³: Այս միակ փոփոխութեամբ վերոնշանակեալ համագու մարն 99 տարուան կ'իջնայ, զոր հանելով 428էն⁴ կամ 320էն⁵, կը ստանանք 330 իբրեւ մտաւոր թուական Տրդատի մահուան: Աւանդութիւնը վերջանէն 15 տարուան կաթողիկոսութիւն կ'ընծայե՞. բայց քանի որ ըստ խորհեացոյն վերջանէ տուած է Տիրանի երրորդ տարին, այսպէս՝ մեր հաշուով 342ին⁷, ուրեմն 12 տարի միայն պաշտօնավարած կրնայ ըլլալ՝ այսինքն՝ հարկ է իր տարիներէն 3 տարի զեղել⁸. բայց ճիշդ միեւնոյն թուով տարիներ ալ հարկ տե- սանք Տրդատի իշխանութենէն զեղելու, որովհ- Տեսու մեր հաշուով Տրդատ 278ին գահակա- լած էւ 330/1ին մեռած ըլլալով՝ 53 տարի իշխած կ'ըլլայ եւ ոչ թէ 55 կամ 56 տարի: Ուստի երկու շարքերէն իւրաքանչիւրին մէջ հարկ եղած թիւթեւ փոփոխութիւնները ճշդիւ իրարու կը համապատասխանեն:

Մեր հետազոտութեան եզրակացութիւն- ներն ամփոփելով, իբրեւ ամենահաւանական թուականներ Մեծին Տրդատի կենաց պարա- քաներուն համար՝ կը գտանք հետեւեալները.

- 251 Մեծին խորովու պատմութիւն.
- 252 կամ 253 Տրդատի փախուստն ի Յոյնս.
- 278 Տրդատի գահակալութիւնը.
- 291 Լայոց դարձին սկիզբը.
- 294 Գրիգորի ձեռնադրութիւնն ի Կե- սարիա.
- 295 Ներսէսի արշաւանքն ի Լայոս.
- 297 քառասնամեայ զինադուլին կըքուումը.
- 315 Տրդատայ եւ Գրիգորի այցելութիւնն առ Կոստանդիանոս,
- 324 Արտաշէս կը յաջողէ իր հօրը.
- 328 (թերեւ) Գրիգոր Լուսաւորընն մահը.
- 331 Մեծին Տրդատայ մահը:

Մտաւա: ԵՂՈՍ Ս. ՊԷՆՍՈՒԵՆՍ

ՀՌՈՎՄԵՆԸՆ ՀՅՍՏՍՈՆ ԵՒ ՀՌՈՎ- ՄԷՆԸՆ ՍՍՏՐԵՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Դ-Ձ ԳԱՐԵՐՈՒՆ

(ԱԵՆԷ)

Ստորագնեւու երկիրներուն մէջ ալ հռովմայեցի գնդերու կայան չկար. Notitia-ի լուսութիւնը եւ Պրոկոպի¹ որոշ վկայութիւնը ասոր վրայ տարակոյս չեն թողուր: Կայսերք բաւական կը համարէին Պարսկաստանի սահ- մանաց պաշտպանութեան հոգը ստորագնեւու եւ անոնց մարտիկներուն թողուլ: Բուն իսկ պարսիկ սահմանին վրայ գտնուող Մարտիրո- պոլիսն իսկ դեռ Անաստասիոս կայսեր կառա- վարութեան ժամանակ հռովմայեցի պահակա- զօրք չուներ²: Բարբարոսներու ընդհատ ընդհատ յարձակումները ստիպուած էին ստորագնեւը վանել, իսկ պատերազմի պարագային օգնական զօրք տալ եւ անոնցմով հռովմէական բանակին միանալ³: Սակայն հաստատուն, հռովմէական բանակին վերաբերող զօրագունդեր ալ կային, որոնք իբրեւ կամաւոր կամ իբրեւ վարձկան

¹ Smiths Diet. Chr. Biogr. I, p. 632. Rawlinson, III, p. 318, նաեւ 36, 39:
² Բի. Մ. Փաւս. Գ. Ի. (էջ 139), ԵՄ. (էջ 165):
³ ՀԱ. 1909, էջ 200-201, § 19: Չամբան անգամ (Ա. 750) ինքզինք ստիպուած կը զանէ Արշակ Բ. ին 18 տարի միայն առուել:
⁴ Smiths Diet. Gr. Rom. Biogr. I, p. 365b.
⁵ Գարագաշեան, Գ. էջ 190, § 3:
⁶ Նոր. Գ. Ժա. էջ 419:
⁷ Գարագաշեան (Գ. էջ 20, § 15) թէ Տիրանայ եւ թէ Յուսիկի գահակալութիւնները կը դեռ միեւնոյն 343 թուականներն:
⁸ Եւ ոչ թէ 7 տարի զեւտղել: ինչպես կ'ընէ Մ. Ա. Օ. (ՀԱ. 1909, էջ 199, § 13), որ չափազանց կրճա- տում մըն է:

¹ Պրոկոպ. անդ. «Հռովմէական օգնական զօրք ոչ Լայոց թագաւորն ուներ եւ ոչ ստորագն. պատերազմ. կան իբրեք անոնք ինքնին կը վճարէին»:
² Պրոկոպ. Ասան շին. Գ. 2 (249):
³ Օրինակներ կու տայ Ամմ. ԻԱ. 8. 7. եւ չնն: